

STUDIEN BETREFFENDE DE AGRARISCHE GESCHIEDENIS VAN DE VELUWE IN DE MIDDELEEUWEN

B. H. SLICHER VAN BATH

I. DE NEDERZETTINGEN

In zijn *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland* geeft Van Spaen in 1805 een karakteristieke beschrijving van de Veluwe¹⁾ „Wanneer men de Veluwe na twee Eeuwen van voorspoed en welvaart beschouwt, zal men spoedig gewaar worden, dat – uitgezonderd de zoomen langs de Zee en de Rivieren, die zeker in schoonheid en vrugbaarheid de aangenaamste en rijkste streeken van onzen aardkloot evenaaren – het binnenste van 't Land, meestal schraale heidens, zandbergen en kreupelbosch vertoonen, alwaar de ingezetenen, hoe arbeidzaam en zuinig zij ook zijn, zich moeielijk een matig onderhoud verschaffen kunnen, zonder den overvloed te kennen”.

Dit beeld vindt men bevestigd, als men de historische kaarten van de Veluwe in ogenschouw neemt. Men ziet dan, dat de bevolking vooral langs de randen geconcentreerd is, in het bijzonder langs de oevers van de Rijn en de IJssel, terwijl het midden de indruk van een grote leegte maakt. Op de kaarten wordt deze leegte opgevuld met tekeningen van rijen heuveltjes met hier en daar een boom, terwijl enkele spaarzame wegen de randen met elkaar verbinden. Het oude Drente is dikwijls vergeleken met een pannekook, waarvan de randen het vetst waren. Bij de Veluwe lijkt het alsof er in het midden van de koekepan zelfs in het geheel geen beslag is gedaan.

Dankzij talrijke archeologische onderzoekingen in Drente weet men, dat daar aan de bevolkingsconcentratie in de randen een geheel ander stadium is voorafgegaan, waarin juist het midden relatief dicht bewoond was, terwijl de randen ontoegankelijke moerasgebieden waren. Op de Veluwe zijn tot nu toe veel minder archeologische vondsten gedaan dan in Drente, maar op grond van de huidige kennis van de prehistorische landbouw mag men aannemen, dat de lichte zandgronden in het midden van de Veluwe gemakkelijker met de primitieve akkerbouwgereedschappen in cultuur konden worden gebracht dan de moerasgronden langs de grote rivieren, die een zwaardere begroeiing droegen.

De lange periode, welke men met de term „tijd der volksverhuizingen” aanduidt, is waarschijnlijk de kentering geweest, waarin het hoge midden verlaten werd en de ontginning van de moeilijker te bewerken, doch vruchtbaarder stroken langs de rivieren ter hand werd genomen. In hoeverre wijzigingen in de klimatologische omstandig-

heden en in de grondwaterstand hiervan de oorzaak zijn, valt moeilijk te beoordelen. De vraag of deze verschuiving van de bewoningscentra samen is gegaan met een verandering in de etnische samenstelling van de bevolking kan evenmin afdoende beantwoord worden.

De oudste schriftelijke gegevens dateren uit de achtste en negende eeuw. In de oorkonden en inkomstenregisters worden plaats-, boerderij- en veldnamen vermeld. Op zichzelf zegt een dergelijke vermelding weinig over de eerste vestiging, omdat de genoemde plaats veel ouder kan zijn dan het tijdstip van eerste vermelding in de bronnen. Toch kan men door het grote aantal toponiemen een zekere indruk krijgen van de ontwikkeling van bepaalde gebieden gedurende een zekere periode. Het aantal voor het eerst vermelde toponiemen op de Veluwe is per eeuw als volgt:

	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	Totaal
Aantal toponiemen Veluwe	13	28	7	15	21	47	131

Ter vergelijking moge dienen de aantallen Oostnederlandse toponiemen:

Aantal toponiemen	VIII	IX	X	XI	XII	XII*)	XIII
Graafs. Zutphen	1	11	7	14	34	90	178
Overijssel	4	2	38	9	34	111	202
Drente	—	1	—	4	31	31	156

*) Met inbegrip van de namen vermeld in het goederenregister van de graaf van Dale, dat uit 1188 zou dateren, doch omstreeks 1300 is opgesteld. B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen, dl. I, Mensch en gemeenschap*, Assen, 1944, pp. 220-221.

Bij een beschouwing van de Veluwse toponiemen op de kaart valt op, dat enige vroege vermeldingen in het midden van de Veluwe te vinden zijn: Uddel (792/3), Apeldoorn (792/3), Engeland bij Beekbergen (801), Loenen (838) en Drie bij Ermelo (855).²⁾ Deze vermeldingen springen des te meer in het oog, omdat na 855 tot aan de dertiende eeuw van het midden van de Veluwe vrijwel geen nieuw toponymisch materiaal bekend is. Men kan vermoeden, dat in deze vermeldingen nog een aansluiting te vinden is met de voorafgaande periode.

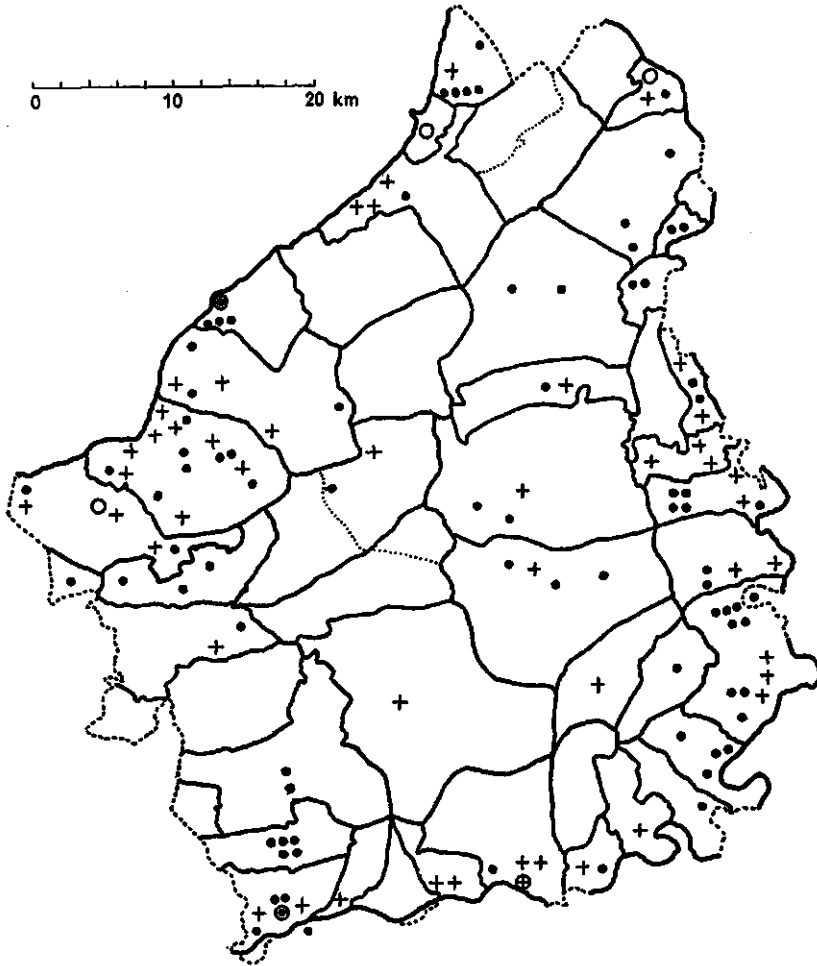
De plaatsen, die vóór het jaar 1000 genoemd worden, liggen vooral langs Rijn en IJssel: Wageningen en Renkum, van Oosterbeek tot Reden, verder Brummen, Voorst en Wilp, elk met hun omgeving; in het noordoosten Hattem en vooral Doornspijk met enkele in de nabij-

KAART I

Toponiemen van plaatsen en boerderijen uit de periode vóór 1300

Names of places and farms before 1300

- + Toponiemen van plaatsen of boerderijen vóór het jaar 1000
- Toponiemen van plaatsen of boerderijen uit de periode van 1000 tot 1300
(O Steden)

heid gelegen plaatsen, die thans verdwenen zijn. Een centrum met een grote rijkdom aan toponiemen is het gebied van Putten, Ermelo en Nijkerk. Gegevens ontbreken uit het stroomgebied van de Weteringen en de IJssel tussen Vaassen en Hattem, uit de smalle cultuurstrook langs de zee tussen Doornspijk en Ermelo, en uit de Gelderse Vallei tussen Appel, zuidoost van Nijkerk, en Wageningen.

In de oorkonden van de achtste en negende eeuw vindt men ver-

schillende bewijzen van ontginningsactiviteit gedurende deze periode: de *comprehensiones*, ontginningen in de bossen (zie kaart IV). Men moet hierbij niet aan het rooien van dichte bossen denken, maar veeleer aan ontginningen van gebieden, waar allerlei opslag groeit. Dergelijke ontginningen worden genoemd in Putten, Ermelo, Doornspijk, Oosterwolde en in Brummen bij de IJssel.³⁾ Dit zijn gebieden, die liggen op de rand van de zandgronden en de moerassen⁴⁾, niet in het droge midden van de Veluwe, doch aan de zoom vooral in het noordwesten en noordoosten. In een der oorkonden wordt uitdrukkelijk vermeld, dat niet lang geleden akkers in een bos zijn ontgonnen.⁵⁾ Elders wordt vermeld, dat men grond kan bezitten door erfrecht of door ontginning.⁶⁾ In het midden van de negende eeuw (855) valt de laatste vermelding van deze ontginningsactiviteit. Is het einde een gevolg van de strooptochten der Noormannen? Men zou het haast denken, vooral als men enkele decennia later hoort over vijf onbebouwde hoeven in Monnikhuizen bij Arnhem.⁷⁾

Gering is het aantal toponiemen uit de tiende eeuw, namelijk zeven. Het lijkt alsof er een breuk is tussen vroege en late middeleeuwen. Hierop wijst ook het verschijnsel, dat in de oudste oorkonden een aantal plaatsen worden genoemd, die thans niet meer gelokaliseerd kunnen worden. Men treft dit op de Veluwe veel menigvuldiger aan dan in de oostelijke provincies. Verdwenen is het herhaaldelijk genoemde Bidningahusum, Bidningahem of Biddinchem, omstreeks 1150 voor het laatst nog vermeld als kerkdorp.⁸⁾ Vermoedelijk heeft deze plaats gelegen in de nabijheid van Doornspijk, in een streek, die later aan de Zuiderzee ten offer is gevallen. Hier lagen waarschijnlijk eveneens het woud Seaewald of Suiftarant⁹⁾ en Quarsingseli¹⁰⁾. In de Noordgouw – tussen beneden IJssel en Zuiderzee – wordt een buurschap Rotherimarca genoemd¹¹⁾; bij Harderwijk lag een plaats Hlaras-hem of Lersen¹²⁾. Onzekerheid heerst er omtrent Urthunsula¹³⁾, Enedseae of Endesle¹⁴⁾, Berilsi¹⁵⁾ en Henslare¹⁶⁾. Geheel onbekend is Uuerdupa¹⁷⁾. Het verdwenen Rijnwijk bij Wageningen moet wel aan de Betuwse zijde van de rivier hebben gelegen.¹⁸⁾ De hof te Rijnwijk, eigendom van de abdij te Deutz, had in de tweede helft van de twaalfde eeuw van overstromingen te lijden en was toen reeds voor een deel ontvolkt.¹⁹⁾ Klachten over wateroverlast aan de oevers van de Rijn hoort men ter zelfder tijd vaker. Men hoopt door het graven van een waterafvoer door de Nude bij Wageningen het overtoellige Rijnwater kwijt te raken. De bewoners van deze streken worden – volgens een keizerlijke oorkonde van 1165 – met een dagelijkse dood bedreigd en zij worden tot de bedelstaf gebracht.²⁰⁾

Naast deze verliezen staan veel talrijker winsten in de tijd van de elfde tot de dertiende eeuw. Het aantal voor het eerst vermelde toponiemen neemt in de elfde en twaalfde eeuw weer toe. Men vindt deze

plaatsen voornamelijk in het IJsselgebied tussen Arnhem en Voorst, voorts in de omgeving van Epe, Oene en Heerde en eveneens in zeer grote getale in de noordwesthoek van de Veluwe, bij Ermelo, Putten en Voorthuizen.

In de dertiende eeuw sluiten hierbij aan de omgeving van Wilp en Twello, Oosterwolde in het noordoosten, Harderwijk, aan het einde van de dertiende eeuw Elburg en de zuidwesthoek bij Ede, Bennekom en de Nude. Hoewel Epe pas in de twaalfde en Ede in de dertiende eeuw voor het eerst vermeld worden, moeten deze plaatsen – althans naar de naam te oordelen – zeker aanmerkelijk ouder zijn.

Met de ontginningen in de twaalfde en dertiende eeuw kan men wellicht de hoven van enige Utrechtse kapittels in verband brengen. Het kapittel van St. Pieter had de hof Broek bij Velp, het latere kasteel Biljoen.²¹⁾ De naam Broek wijst op ontginning. Het kapittel van St. Marie had hoven in Apeldoorn, Oene, Aard bij Wilp en de hof Selhorst bij Harderwijk.²²⁾ Hoewel deze hoven pas in de dertiende eeuw voor het eerst vermeld worden, zullen zij vermoedelijk wel iets ouder zijn. Naast de hoven en op de grond hiervan werden in Selhorst, Apeldoorn en vermoedelijk ook in Oene kerken gebouwd, die bij de twee laatste plaatsen de oorsprong werden van nieuwe parochies.²³⁾ In Oene werden in de 14e eeuw de ontginningen voortgezet. In 1337 werd 35 morgen land ontgonnen en in 1342 werd 21 morgen nieuw land in pacht voor twaalf jaar uitgegeven. De laatste ontginning bestond uit acht kavels van verschillende grootte, verspreid bij het dorp gelegen.²⁴⁾

De kerk in Selhorst verloor spoedig aan betekenis door het snel opkomende, naburige Harderwijk. In de loop van de 13e eeuw ontwikkelde zich hier een levendige handel met de Hanzesteden en Scandinavië.²⁵⁾ Elburg was gedurende de dertiende eeuw nog van weinig betekenis, het wordt voor het eerst in 1291 of 1294/5 genoemd.²⁶⁾

In de Gelderse Vallei werd in 1132 Hoevelaken ter ontginning uitgegeven, vóór die tijd was het een onbewoonbaar veen.²⁷⁾ In de streek tussen Barneveld en Lunteren vindt men vele toponiemen met het suffix *-laar*. Uit de Oostnederlandse provincies is bekend, dat de *-laar*-namen gebruikt zijn voor nederzettingen van jongere datum, en daar voor het eerst voorkomen in de twaalfde eeuw.²⁸⁾ De oudste *-laar*-naam op de Veluwe is Dasselaar onder Putten (1119), gevolgd door het ruim een eeuw jongere Henslare (1250).²⁹⁾

In het zuidelijke deel van de Gelderse Vallei schijnt de waterafvoer na 1165 verbeterd te zijn. Wageningen, oorspronkelijk op de Berg gelegen, werd ca. 1240 naar beneden verplaatst; hier werd een stad gesticht, waarvan de naam volgens het randschrift van het oudste zegel *Nova Civitas Wagvene* luidde.³⁰⁾ Enkele ten westen van Bennekom gelegen boerderijen zijn vermoedelijk eveneens ontginningen uit de

dertiende eeuw.³¹) De plaats Bennekom zelf wordt weliswaar ook pas in 1288 voor het eerst genoemd, doch is zeker ouder.³²) Vermoedelijk hebben de hoven in Dolder en in de Nude bij Wageningen, behorend aan de proosdij van St. Jan te Utrecht, bijgedragen tot het in cultuur brengen van het land tussen de Wageningse Berg en de Grebbeberg. De proosdij was immers in noordwest Utrecht eveneens in allerlei ontginningen geïnteresseerd, zoals de Mijdrechtse venen, Achttienhoven en de Vuurse³³). Overigens dient opgemerkt te worden, dat een deel van de landerijen van de Dolderse hof op de Berg lagen. In 1415 behoorden tot de hof 20 $\frac{3}{4}$ malder op de Wageningse Berg en in de Dolder eng, 10 malder bouwland in de Leeuwer eng en verder in de Nude 14 $\frac{1}{2}$ morgen. In 1473 bedraagt de oppervlakte van het land in de Nude 22 morgen. Enkele percelen in de Nude zijn gelegen *opt Nyelant* en het *Nederste Nyelant*³⁴).

In de noordoosthoek van de Veluwe wordt in de eerste helft van de 14e eeuw veel ontgonnen. Oorspronkelijk liep de grens tussen Gelre en het Oversticht hier door het verlaten veen bij Bukhorst zonder dat een nauwkeurige afpaling had plaatsgevonden. In 1261 werd het in verband met de van beide zijden ondernomen ontginningen noodzakelijk door enige scheidslieden de juiste grens te laten vaststellen.³⁵) Reeds eerder hadden zich arme Friezen in het Kamperveen gevestigd³⁶), in 1277 zijn de Hollanderakkers, *palus qui vocatur Hollandensis*, ten zuiden van Bukhorst ontgonnen³⁷). In de oorkonden is weinig te vinden over de ontginning aan Gelderse zijde in Oldebroek. Oorspronkelijk heette deze plaats Hollanderbroek, naar kolonisten, die na de overstromingsramp van 1170, uit Holland zich daar gevestigd hadden.³⁸) Wellicht heeft een oorkonde van 1227, waarin gesproken wordt over Friese ontginningen op de Veluwe, op deze streek betrekking.³⁹) In 1320 krijgt Oldebroek een landrecht van 's graven zoon Reinald, daarna komt het enige malen in de oorkonden voor, afwisselend onder de namen Hollanderbroek en Oldebroek⁴⁰).

Een eigen recht kregen ook de kolonisten van Nijbroek, dat in 1328 ter ontginning werd uitgegeven.⁴¹) In 14 jaar tijds werden hier 75 hoven en 13 morgen ontgonnen, dit is ruim 1200 ha.⁴²)

Berichten over ontginningen tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw zijn ook met betrekking tot tal van andere plaatsen overgeleverd, zo Hattem, Elburg (60 ha), Garderen, Manen en Doesburg onder Ede, de Hoef, Spriel, Slichtenhorst onder Putten en Nijkerk, Voorthuizen, Harskamp, Otterlo, Loenen en Brummen (270 ha).⁴³)

De elect bisschop van Utrecht schonk omstreeks 1214 de novale tienden in zijn graafschap aan de graaf van Gelre.⁴⁴) Deze schenking moet wel op de Veluwe betrekking gehad hebben, omdat de graaf van Gelre dit gebied als achterleen van de bisschop van Utrecht bezat.⁴⁵) De novale tienden mochten niet geheven worden van land, dat tussen

of naast bezaaide akkers lag, derhalve niet van woestliggend land, doch alleen van grond, die in de moerassen en bossen werd ontgonnen. In de eerste helft van de veertiende eeuw waren de opbrengsten van deze novale tienden zeer aanzienlijk. Zij bedroegen in :⁴⁶⁾

Jaar	Malders rogge	Malders gerst	Malders haver
1334	200	364	2932
1336	200,5	468	3060
1340	152	612	4465

De haver werd bij voorkeur verbouwd op lager gelegen en vochtige gronden. De relatief grote hoeveelheden haver wijzen er op, dat de ontginningen gezocht moeten worden in de streken met minder goede afwatering, langs de kust en in de Gelderse vallei.

De opbrengsten van erftynsen van nieuw aangemaakte gronden bedroegen in 1333/4 1431 pond en in 1335/6 2683 pond. De bedragen voortspruitende uit uitgegeven gronden waren in 1333/4 7696 pond en in 1335/6 1716 pond.⁴⁷⁾ In enkele buurschappen en landbouwgoederen onder Doornspijk waren de opbrengsten der novalia de volgende :⁴⁸⁾

Plaats of goed	Soort graan	Hoeveelheid in malders			
		1333/4	1335/6	1369	1393/4
Horst	rogge	100	110	} 200	156
	gerst	100	110		
Bijsseler en Nunspeter vrede	haver	80	—	24	35
Schoerffelt Wessingen	rogge	20	28	9	5
Zudendorp of ter Ovese	haver	310	240	170	—
Tiendmaat en Kernehoep (Aperlo)	haver	50	60	24	—

Bij bovenstaande cijfers valt op, dat de opbrengsten in de tweede helft van de veertiende eeuw bijna steeds lager waren dan in het tijdperk van de grote ontginningen. De teruggang in de opbrengsten van de novale tienden en het geringere aantal van berichten over ontginningen in de tweede helft van de veertiende eeuw kan men wellicht aan de economische teruggang toeschrijven, die toen geheel Europa trof. Het is zelfs opmerkelijk, dat de Veluwe in de eerste helft van de veertiende eeuw nog zo'n bloeiende indruk maakt, terwijl in vele landen de recessie al in het tweede decennium inzet. De achteruitgang in 1369 kan het gevolg zijn geweest van de Zwarte Dood, die o.a. Deventer van mei tot oktober 1350 trof, of van de verschillende epidemieën, welke gedurende de jaren 1360 tot 1370 woedden.

In Duitsland, Engeland en Frankrijk geraakten in de veertiende en

vijftiende eeuw vele dorpen ontvolkt, de boerderijen lagen verlaten, de velden bleven onbebouwd. Ook op de Veluwe vinden we hiervan enkele aanwijzingen. Reeds is vermeld, dat na 1250 Biddinchem bij Doornspijk is verdwenen en dat na 1300 het tegenover Wageningen gelegen Rijnwijk is verlaten. Een woeste hoeve (mansus desolatus) wordt in 1250 in Spriel bij Putten genoemd.⁴⁹⁾ In de rekening van de hof van Voorst van 1405 vindt men een onbebouwd bedrijf onder Appen, terwijl twee bedrijven in Tonden door de IJssel zijn overstroomd en dientengevolge verwoest. In de rekening van 1417 spreekt men over deze bedrijven, dat zij „aver oever gevallen” zijn. In dat zelfde jaar liggen ook acht morgen land woest, waarvan gezegd wordt, dat het moerassig land van geringe waarde is, maar wel geschikt voor bouwland.⁵⁰⁾

In 1411 wordt onder de boerderijen, behorende tot de hof van Dolder bij Wageningen, een goed op de Berg vermeld, dat gewoonlijk 14 mud rogge pacht opbracht, maar dat toen woest lag.⁵¹⁾ In 1401 was er een woest liggend goed in het dorp Engeland, kerspel Beekbergen.⁵²⁾ Een tynsgoed in Hal bij Eerbeek had jarenlang ledig gelegen en verviel dientengevolge in 1507 aan de vorst.⁵³⁾ Dit zijn slechts enkele sporadische gevallen, doch uit de rekening van de tynsen van 1451 blijkt, dat 10,3 % (bijna 100 pond) niet geïnd kon worden. Gedeeltelijk had dit bedrag betrekking op tynsen van goederen, die aan de hertog zelf behoorden, maar een groot aantal posten was ook oninbaar, omdat de goederen woest en verbijsterd lagen, met zand overwaaid of in zee verdwenen waren. Sommige goederen waren onvindbaar, of de boeren, die op de bedrijven woonden, waren verdwenen.⁵⁴⁾ „Wüstungen” schijnen in deze tijd bij Kootwijk en Garderen te zijn voorgekomen.⁵⁵⁾ In vele landen kan men in de veertiende en vijftiende eeuw klachten over zandstuivingen horen, een gevolg van de ontginning van te lichte zandgronden in de voorafgaande periode. Ook op de Veluwe schijnt men hiervan last gehad te hebben. In het bos- en markerecht van Uchelen is in 1458 een bepaling opgenomen, dat een ieder verplicht is om het zand met een houten omheining tegen te houden.⁵⁶⁾

Toch moet men zich ervoor hoeden de toestand te troosteloos voor te stellen, omdat er naast het verlies van cultuurgrond toch ook aanwinsten waren door ontginningen. Uit de vijftiende eeuw dateren twee oorkonden over ontginningen, in 1438 van 12 morgen bij Apeldoorn en in 1444 in Hierden bij Harderwijk.⁵⁷⁾ De activiteit blijft op de Veluwe echter ten achter bij het Overkwartier, waar blijkens de oorkonden veelvuldig gronden ter ontginning werden uitgegeven in de vijftiende en zestiende eeuw.

Tussen 1250 en 1350 zijn er geen tekenen, die er op wijzen, dat de ontginningen vanuit of door de hoven geschied zijn, zoals in de voorafgaande periode. Het recht van de graaf op de wildernis schijnt toen

algemeen erkend te zijn. De gemene erven van de buurschappen of particuliere personen kopen van de graaf de wilde gronden om deze te ontginnen. De tijd van de domaniale ontginningen is voorbij.

In het algemeen is de Veluwe ontwikkeling een weerspiegeling van de algemeen Westeuropese: uitbreiding van het areaal cultuurgrond in de achtste en negende eeuw, daarna stilstand, een hernieuwde activiteit in de twaalfde en dertiende eeuw, welke op de Veluwe voortgaat tot ongeveer 1350. De omvang van de terugslag in de tweede helft van de veertiende eeuw en de gehele vijftiende eeuw zal pas na een uitgebreid archiefonderzoek kunnen worden vastgesteld, maar ook in deze tijd ontbraken de ontginningen niet geheel en al.

De vroeg-middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis, zoals deze hiervoor in grove lijnen geschetst is, kan verduidelijkt worden door de geschiedenis van de eerste kerkelijke organisatie op de Veluwe. De bevolking was kort na de eerste prediking van het Christendom, omstreeks 765, nog gering in aantal. De oudste kerken zullen in de relatief dichtst bevolkte delen gesticht zijn. De oudste kerspelen zullen een zeer grote omvang hebben gehad, zoals dit ook in Drente het geval was, waar de zes dingspelen vermoedelijk tevens de oudste kerspelen zijn geweest.

De kapel te Wilp, waar Lebuinus met de prediking van het Christendom begon, heeft geen sporen nagelaten in de kerkelijke organisatie, omdat Lebuinus zelf nog zijn zetel heeft verplaatst naar de overzijde van de IJssel, naar Deventer⁵⁸). Pas in 1236 is er weer sprake van een priester te Wilp.⁵⁹ De vijf oudste kerken op de Veluwe zijn: Arnhem (893), Putten (996), Ermelo (1006), Voorst (893) en Reden (1028)⁶⁰). Wel wordt er in oude oorkonden ook nog gesproken over kerken in Vaassen (ca. 800), Voorthuizen (1031) en Renkum (970), doch in latere tijd blijken deze slechts kapellen te zijn.⁶¹)

Juist zoals in Drente vallen ook op de Veluwe de oorspronkelijke kerkelijke en de rechtelijke indeling samen. Volgens de landsheerlijke rekeningen van 1294/5 en 1313/4 en het schattingsregister van ca. 1325 onderscheidt men op de Veluwe de volgende ambten, die overeenstemmen met de vijf zojuist vermelde kerspelen:⁶²)

1. Arnhem (rek. 1294/5 en 1313/4)
2. Putten, Ede en Garderen (rek. 1294/5, 1313/4, schatting 1325)
3. Ermelo en Epe (rek. 1294/5, 1313/4, schatting 1325)
4. Voorst (rek. 1294/5, 1313/4, schatting 1325)
5. Reden en Brummen (rek. 1313/4, in het schattingsregister verenigd met Voorst).

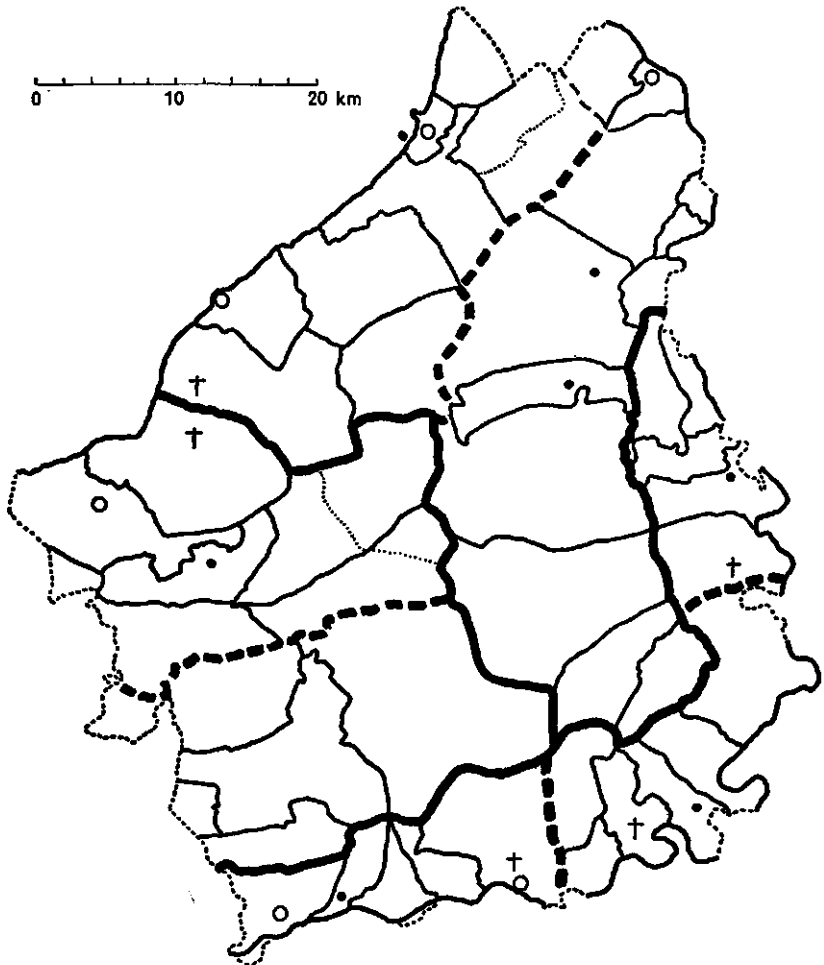
De latere rechtelijke indeling in de drie drostambten wijkt hier enigszins van af:

KAART II

Kerken en kapellen vóór 1200 met een reconstructie van de vermoedelijke oude kerkelijke indeling

Churches and chapels before 1200, with a sketch of the parish boundaries

- † Kerken
- Kapellen
- Vermoedelijke oude kerspelgrenzen
- Grenzen van latere onderverdeling
- Steden

1. Nederveluwe, omvat het oude ambt Putten, Ede en Garderen, met daarbij Ermelo, Harderwijk en Nunspeet
2. Overveluwe, beslaat het deel Epe van het oude ambt Ermelo en Epe met toevoeging van het ambt Voorst.
3. Veluwezoom, een samenvoeging van de oude ambten Reden – Brummen en Arnhem.

Het valt bij de oude kerspelindeeling op, dat er twee belangrijke gebieden waren: de oevers van de Rijn en van de IJssel tot Wilp, en daarnaast de noordwesthoek met Putten en Ermelo als centra. Vanuit Voorst, Reden en Arnhem is men niet diep in het hoger gelegen „binnenland” doorgedrongen. De Gelderse Vallei, tot en met Bennekom, valt geheel onder het gezag van Putten, terwijl Ermelo's invloed zich over de noordoosthoek uitstreckte. Hier was de omgeving van Doornspijk het kolonisatiegebied van de achtste en negende eeuw, de streek tussen Vaassen en Hattem werd vermoedelijk in nog later tijd ontgonnen.

In 1176 bestond er aan de oostrand, ten noorden van Apeldoorn een zeer omvangrijk kerspel, Epe, dat toen werd onderverdeeld in de kerspelen Vaassen, Epe, Oene, Heerde, Vorchten en Gaasberg (Hattem)⁶³). Elders moeten dergelijke splitsingen van de oude grote kerspelen ten gevolge van de bevolkingstoename ook hebben plaats gevonden. Het oorkondenmateriaal is zeer schaars, maar het laat vrijwel geen andere conclusie toe, dan dat dit vooral in de dertiende eeuw is geschied.

In de twaalfde eeuw worden, behalve de reeds eerder genoemde kerken en kapellen, nog vermeld een kapel in Ellekom⁶⁴) en een kerk in Biddinchem⁶⁵). Deze kerk is waarschijnlijk in de loop van de dertiende eeuw naar Doornspijk verplaatst.⁶⁶) Een soortgelijke verplaatsing van de zetel van de parochie geschiedde ook in Nijkerk. De oorspronkelijke kerk was in 1222 in Wullenhoo gesticht, maar aan het begin van de veertiende eeuw is Nijkerk het kerkelijk centrum geworden.⁶⁷) Iets anders was de situatie in Harderwijk en Hattem. Een tijdlang hebben in deze beide plaatsen naast elkaar bestaan een oude landelijke kerk, resp. in Selhorst en Gaasberg, en een jongere stedelijke kerk binnen de stadsmuren van Harderwijk en Hattem. In beide gevallen heeft de veiliger gelegen stadskerk het op de duur gewonnen.⁶⁸)

Een merkwaardig feit, waardoor men getroffen wordt, omdat het in de oostelijke gewesten veel minder voorkomt, is dat er op de Veluwe in een aantal gevallen een verband bestaat tussen kerken en hoven. Soms vindt men in goederenregisters of in rekeningen een passage, waaruit blijkt, dat de kerken op grond, welke aan de hoven behoorde, gebouwd zijn, soms wordt slechts alleen meegedeeld, dat de kerk naast de hof staat, zonder dat over de eigendom van de grond gerept wordt. Wellicht kan dit verschijnsel verklaard worden door de ruimere taak, die de oudste grootgrondbezitters zich gesteld hebben. De hoven, vooral in de beginperiode, behoorden vaak aan kloosters en kapittels. Deze geestelijke instellingen hebben de hoven niet alleen gebruikt voor het beheer van het grondbezit, maar zij hebben er ook centra

voor de zielszorg van de bevolking van gemaakt. Men kan van dit verband tussen kerken en hoven op de Veluwe verschillende voorbeelden aanwijzen. Zo was in Arnhem de hof van Prüm vóór 1310 tegelijkertijd het pastoorshuis van de parochiekerk. Aan deze toestand kwam in 1310 een einde, toen een nieuwe hof, Nyenbeke buiten de Janspoort werd gesticht.⁶⁹⁾ Van de Eltense hof in Arnhem is alleen bekend, dat deze achter de St. Walburgskerk lag.⁷⁰⁾ De goede en rijke hof van de abdij van Prüm te Voorst was eveneens bij de kerk gelegen.⁷¹⁾ In een goederenregister van de abdij Abdinkhof wordt opgegeven, dat de abdij in Renkum bezat de hof met hoog land en de weide, waar de kapel in stond.⁷²⁾ Op grond, behorend bij de hoven van het kapittel van St. Marie, waren de kerken van Selhorst, Apeldoorn en vermoedelijk ook Oene gebouwd.⁷³⁾ Zelfs waren er naast enkele niet-functionele hoven kerken gesticht.⁷⁴⁾

Het materiaal betreffende de kerspelen, dat in de oorkonden is overgeleverd, is uiteraard onvolledig. We kunnen dit aanvullen met archeologische gegevens over de bouwwijze en het materiaal, waarmee de kerken en de torens gebouwd zijn. Soms blijken gedeelten van de kerkgebouwen en torens uit een veel oudere periode te dateren dan waarover de schriftelijke traditie reikt. Dit is het geval met Oosterbeek, Velp, Kootwijk, Beekbergen en Barneveld. Terwijl het bij de eerste drie kerken om een aanmerkelijk tijdsverschil gaat, is daar bij de laatste twee geen sprake van. In de *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, deel Gelderland, worden de kerken van Twello en Garderen op grond van literaire overleveringen op een veel ouder tijdstip gedateerd, zonder dat zulks met bewijspplaatsen wordt gestaafd.⁷⁵⁾

De kerk te Oosterbeek wordt voor het eerst vermeld in (1276–1281), in de *Voorlopige lijst* dateerde men het schip en het koor op de twaalfde eeuw en de toren op de elfde en twaalfde eeuw. Bij archeologische opgravingen is Glazema tot een datering van de oudste kerk in de tweede helft van de tiende eeuw gekomen.⁷⁶⁾ Van de kerk te Velp bezitten wij zelfs geen vermelding vóór 1288. Het schip moet omstreeks 1100 gebouwd zijn en de toren in de elfde en twaalfde eeuw. Glazema dateert de kerk op de elfde eeuw.⁷⁷⁾ Ook Kootwijk wordt vóór 1288 in de schriftelijke bronnen niet genoemd. De *Voorlopige lijst* schrijft de kapel toe aan het derde kwart van de elfde eeuw.⁷⁸⁾

Beekbergen en Barneveld zijn beide evenmin vóór 1288 vermeld. In Beekbergen is het schip van de kerk uit de dertiende eeuw.⁷⁹⁾ Barneveld behoorde in 1183 kerkelijk nog tot Putten, de toren moet in het midden van de dertiende eeuw gebouwd zijn.⁸⁰⁾

Het is soms mogelijk de ouderdom van de kerken vast te stellen, met behulp van de patrociniën, de heiligen waaraan de kerken gewijd zijn, maar deze gegevens zijn op de Veluwe zeer onvolledig.⁸¹) Evenals in de gebieden aan de andere zijde van de IJssel⁸²), waren de oude kerken gewijd aan St. Lebuinus (Wilp), St. Liudger (Doornspijk)⁸³), St. Martinus (Arnhem, Epe, Reden)⁸⁴), St. Pancratius (Putten, Brummen)⁸⁵). Tot de groep van de jongere patrocinia behoren St. Antonius abt (Lunteren, Elspeet, Nunspeet, Aard onder Wilp)⁸⁶), St. Georgius (Nijbroek)⁸⁷), St. Lambertus (Oldebroek), H. Maagd Maria (Dieren, Twello, parochiekerk van Harderwijk)⁸⁸), St. Nicolaas (Ellekom, Oosterwolde, Selhorst en Elburg)⁸⁹), St. Catharina (Nijkerk, Middachten)⁹⁰) en St. Andreas (Gaasberg bij Hattem)⁹¹). De oude kerken hebben ook oude patroonheiligen, een uitzondering vormt alleen Doornspijk, waarvan de kerk pas aan het eind van de dertiende eeuw vermeld is. De H. Liudger als patroon moet worden toegeschreven aan het vele grondbezit van het klooster Werden. De kerk te Doornspijk was gebouwd op de grond van het klooster. Het St. Nicolaas-patrocinium van de kerk in Ellekom wordt pas in 1571 voor het eerst vermeld, terwijl de kerk al in (1129—1138) als kapel voorkomt. De vroegste vermelding van St. Nicolaas als patroon is in Dordrecht in 1175.⁹²) Vermoedelijk zal in Ellekom een verandering van patroonheilige hebben plaatsgevonden.

Het kerspel wordt gevormd door een kerkdorp met een onbepaald aantal buurschappen. In de oorkonden en de goederen-registers worden deze buurschappen met de term *villa* aangeduid. Er worden 25 *villae* op de Veluwe vóór het jaar 1000 vermeld. In oorkonden van schenkingen of overdracht van goederen wordt gesproken van een hoeve of een goed, gelegen in de *villa* N., soms zelfs van de schenking van een derde of een kwart hoeve in de genoemde *villa*.⁹³) Er is vrijwel niets wat er op duidt, dat in deze tijd een dergelijke *villa* op de Veluwe aan één grootgrondbezitter zou hebben behoord. Evenals in het oosten van het land is ook op de Veluwe de *villa* geen domaniale eenheid, maar de term heeft de betekenis van het woord buurschap. Als bewijs hiervoor kan mede gelden, dat vrijwel alle vroeg-middeleeuwse *villae* later als buurschappen voorkomen. Er zijn slechts twee uitzonderingen: de *villa* Buchorst, later Bokhorst bij Diermen⁹⁴) en de *villa* Rentilo, later Renselaar bij Gerven⁹⁵). Hier heeft men *villae*, die vóór 1500 niet als buurschap vermeld zijn. Een *villa*, die oorspronkelijk geheel aan één grondbezitter kan hebben behoord, is het onbekende Rotherimarca, waarvan Walther en Richlint het derde deel aan de abdij van Lorsch schenken.⁹⁶)

Ontginningen en „Wüstungen”, de steeds verder gaande deling in kleinere geografische eenheden van de kerkelijke en bestuurlijke organisatie weerspiegelen veranderingen in de bevolkingsomvang. Bijzonder belangwekkend is de verhouding tussen bevolkingsaantal en de oppervlakte cultuurgrond. Hierover valt echter weinig te zeggen, omdat de oudste bron, die een mogelijkheid tot schatting van het bevolkingsaantal toelaat, pas uit 1526 dateert. Wat de middeleeuwen betreft, moeten we genoegen nemen met enkele lokale gegevens.

Een inzicht in de ontginningsactiviteit geeft een schenkingsoorkonde van 855. Een aantal hoeven, gelegen in de nabijheid van Ermelo en Putten worden aan het klooster Werden geschonken.⁹⁷⁾ De hoeve had in deze streken wellicht een bedrijfsgrootte van 8–10 ha bouwland.⁹⁸⁾ In de oorkonde wordt vermeld, dat 3 hoeven bij de hof behoren. Terwijl anders bij de hoeven steeds de namen van de horigen, die op het bedrijf woonden, worden opgegeven, geschiedt dat hier niet. De drie hoeven zijn dus vermoedelijk het bouwland, dat door de hof bebouwd werd, het saalland, dus waarschijnlijk 25–30 ha groot. Hierna volgen de namen van de horigen, die soms een gehele hoeve exploiteren, maar anderen hebben een kleiner bedrijf. De verdeling is als volgt :

7 horigen exploiteren ieder een volle hoeve, totaal 7 hoeven							
5	„	„	„	4/5	„	„	4 „
2	„	„	„	3/4	„	„	1½ „
3	„	„	„	2/3	„	„	2 „
14	„	„	„	1/2	„	„	7 „

Aangezien van 2 bedrijven de grootte niet wordt vermeld, waren er dus 33 horigen, die in het totaal minstens de beschikking hadden over 21½ hoeve, wellicht 170 à 210 ha bouwland. Bij 5 van de halve hoeven behoren nog *comprehensiones*, evenals bij de 2 driekwart hoeven en bij 1 volle hoeve. Men was toen dus nog volop aan het ontginnen. Ook bij de twee bedrijven, waarvan de grootte niet is opgegeven, behoren ontginningen, terwijl nog van een halve hoeve wordt gezegd, dat deze in het bos ligt. Van de 33 bedrijven zijn er 11 bij de ontginningen betrokken.

De 33 bedrijven keren terug in de inkomstenregisters uit de twaalfde en dertiende eeuw. Voor zover de horigen nog in natura betalen, kan men de hele en halve hoeven onderscheiden, doch wanneer in geld betaald wordt, is het onderscheid niet zo duidelijk. In (1133–1166) waren er 14 volle hoeven, 4 halve hoeven en 15 betaalden in geld. Ca. 1250 waren er 10 volle, 5 halve en 2 zeer kleine hoeven, terwijl er 16 in geld betaalden.⁹⁹⁾

Uit het bovenstaande kan men concluderen, dat de vermeerdering van het aantal volle hoeven tussen 855 en (1133–1166) waarschijnlijk aan de ontginningen moet worden toegeschreven. Voornamelijk zullen

dit de ontginningen zijn geweest uit het midden van de negende eeuw, het tijdstip toen de oorkonde werd opgesteld. Zeer opvallend is, dat het totale aantal bedrijven tussen 855 en ca. 1250 volkomen gelijk blijft. Toen in 855 de hoeven aan het klooster Werden werden geschonken, was men op tal van bedrijven nog druk aan het ontginnen, maar daarna – en dit is belangrijk – zijn er geen nieuwe hoeven meer bijgekomen.

Van gewicht is het ook te kunnen constateren, dat men in 855 reeds van een halve hoeve kon leven. Oorspronkelijk gold de volle hoeve als de eenheid, die voldoende opleverde voor het levensonderhoud van één gezin. Wel blijkt uit de ontwikkeling, dat de horigen in Putten en Ermelo er naar gestreefd hebben van de hoeven, die kleiner waren, door ontginningen toch nog volle hoeven te maken.

De verklaring voor het constant blijven van het totale aantal hoeven vindt men in een bepaling, die in vrijwel alle hofrechten is opgenomen, namelijk, dat het horige goed niet verdeeld mag worden. Nu zijn weliswaar de hofrechten van een latere datum, maar men mag wel vermoeden, dat in de hofrechten verplichtingen van de horigen zijn opgenomen, die reeds lang bestonden.¹⁰⁰⁾

Tot welke toestand de bepaling van de ondeelbaarheid der hofgoederen kan leiden, laat ons de rekening van de hof te Voorst in 1405 zien.¹⁰¹⁾ In de buurschappen Voorstonden, Appen en Noord-Empe, en in Voorst zelf, waren tien horige goederen gelegen, die ieder enige malders gerst en rogge moesten leveren en al naar gelang of het volle of halve hoeven waren resp. 30 of 15 *denarii* moesten betalen.

Uit een lijst van de horige gezinnen, die op deze erven wonen, blijkt het volgende: op 7 volle hoeven wonen 34 horigen, gem. per hoeve ca. 5 personen, en op 3 halve hoeven wonen 27 horigen, gem. per hoeve ca. 9 personen. Opvallend zijn de zeer grote gezinnen, of beter huishoudens, die juist op de kleinste bedrijven wonen. In dit opzicht is het niet bevreemdend, dat in de rekening een mededeling is opgenomen, dat vele horigen uit armoede naar elders vertrokken zijn. Indien men alle op de horige erven van de hof te Voorst levende personen optelt en, voor zover mogelijk, het aantal huishoudens vaststelt, komt men ongeveer tot 214 personen, waarvan er 207 tot 35 huishoudens behoren, hetgeen een gemiddelde van 6 personen per huishouden geeft.¹⁰²⁾ Zelfs voor een agrarische samenleving ligt dit gemiddelde iets aan de hoge kant. Het moet niet onwaarschijnlijk geacht worden, dat dit vrij hoge aantal personen per boerenbedrijf een gevolg is van de ondeelbaarheid der erven.¹⁰³⁾ Men werd genoodzaakt langer bijeen te blijven wonen.

Op een in enkele plaatsen bestaande bevolkingsdruk wijst het voorkomen van keuters of katers, boeren op kleine bedrijfjes, die niet of slechts in beperkte mate tot het gebruik van de woeste gronden ge-

rechtig waren. De keuters worden voor het eerst in 1349 in Wekerom vermeld, in 1360 in Ede, in de veertiende eeuw in Oldebroek, in 1449 in Brummen, Oeken en Rienderen en in 1475 in Voorthuizen.¹⁰⁴⁾ „Cotpenningen” werden door 21 personen aan de hof te Dolder bij Wageningen betaald in 1473.¹⁰⁵⁾

De ondeelbaarheid der horige goederen betekende, dat slechts één der kinderen, de oudste zoon, of bij ontstentenis van zonen, de oudste dochter het goed kon erven. Dit erfrecht, dat men met de termen blijversrecht of *Anerbenrecht* aanduidt, vindt men echter in een veel groter gebied, dan waar alleen de hofrechten golden.¹⁰⁶⁾ De sociale gevolgen van dit erfrecht zijn moeilijk te overzien. In perioden van een sterke bevolkingsvermeerdering kan het leiden tot:

- a) zeer grote familie-huishoudens per bedrijf
- b) het wegtrekken van de jongere zoons en dochters
- c) het stichten van keuterbedrijfjes.

Omvangrijke familiehuishoudens per bedrijf hebben slechts kunnen bestaan, indien het areaal cultuurgrond van het bedrijf werd uitgebreid of hogere opbrengsten konden worden verkregen door betere methoden in de landbouw toe te passen.

Het blijversrecht oefende geen invloed uit, indien door grote kindersterfte of door epidemieën er nauwelijks volwassen zoons of dochters op de erven waren. In Engeland is bij een onderzoek naar de samenstelling van de gezinnen der horigen in de middeleeuwen gebleken, dat de sterfte onder de gehuwde personen hoog was, zodat de huwelijksduur slechts kort was. Het was voorts gebruikelijk, dat de achtergebleven weduwe of weduwnaar spoedig hertrouwde.¹⁰⁷⁾

De horigheid heeft zich in het noordwestelijk deel van de Veluwe tot het einde van de achttiende eeuw weten te handhaven. Men kan zich afvragen of deze lange duur van de horigheid, waarbij aan de ondeelbaarheid van de horige goederen werd vastgehouden geen gevolgen heeft gehad voor de sociale en economische toestand van de bevolking. In velerlei opzichten valt er een parallel te trekken tussen Borne en de omgeving van Putten, Ermelo en Nijkerk. In Twente was Borne het richteramtbet met de meeste horige erven. De bevolkingsdruk deed een proletariaat in het kerkdorp en enkele buurschappen ontstaan, dat een bestaan wist te vinden in het weven van linnen. Naast de vele armen waren er enige rijke linnenfabrikeurs.¹⁰⁸⁾ In de noordwesthoek van de Veluwe zien we in de 17e en 18e eeuw iets gebeuren, dat aan de Twentse toestanden herinnert. In de omgeving van Nijkerk ontwikkelt zich de tabaksbouw, waarin vele armen een broodwinning vonden, met daarnaast de meer welgestelde tabakskooplieden. Het is moeilijk na te gaan of deze armen afstammelingen waren van personen voor wie op de horige erven door de bepaling van de ondeelbaarheid geen plaats meer was.

Hertog Karel van Gelre heeft in 1526 ten behoeve van de belastingen een optekening van de beesten (paarden, runderen en schapen) gelast.¹⁰⁹) De gegevens in dit register verschaffen de mogelijkheid een inzicht te krijgen van het totale bevolkingsaantal van de Veluwe in dat jaar. Naar schatting moet de bevolking ongeveer 36.000 personen bedragen hebben. Oudere gegevens, waarmee men het bevolkingscijfer op een vroeger tijdstip zou kunnen berekenen, zijn niet aanwezig. Het register van de schatting van omstreeks 1325 is niet compleet – het ambt Arnhem ontbreekt – en lokaal weinig gedifferentieerd, doordat alleen de namen van de grote ambten genoemd worden, maar niet van de kerspelen en buurschappen.

Vergelijkt men de bevolkingsgegevens van 1526 met de toestand in het midden van de dertiende eeuw, zoals die hiervóór is geschetst, dan is vermoedelijk de bevolking gedurende de tussenliggende periode toegenomen in de Gelderse Vallei (Barneveld, Lunteren, Ede en Bennekom) en in het gebied van de Weteringen (Apeldoorn, Vaassen, Epe, Heerde en Hattem) met de daarbij aansluitende noordoosthoek (Oldebroek, Doornspijk en Elburg). Het oude nederzettingsgebied langs de Rijn en de IJssel tot Wilp heeft waarschijnlijk een geringere bevolkingsgroei gehad. De vrij smalle strook goede cultuurgrond tussen de onvruchtbare heuvels enerzijds en de moerassige rivierbedding anderzijds bood weinig gelegenheid tot grote ontginningen en vestiging van een aanzienlijk aantal nieuwe bewoners. In het midden van de Veluwe was het gebied, zich uitstrekkend van Nunspeet tot Otterlo, ook in 1526 nog zeer dun bevolkt.

Latere geschiedschrijvers hebben dikwijls en met graagte een passage uit een oorkonde van hertog Arnold van 1432 geciteerd. In deze oorkonde, waarbij de hertog aan de ingezetenen van de Veluwe nieuwe rechten verleende, was de aanhef van één van de artikelen: „Ende want onse landt van Veluwen een wilt byster landt is, dair voele avergrepen¹¹⁰) in geschien plegen...”.¹¹¹) *Wilt* kan betekenen woest en onherbergzaam, maar ook wijd uitgestrekt, *byster* wordt gebruikt in de zin van verwilderd, onbegaanbaar, woest, niet onderhouden. Een *bystervelt* is de aanduiding voor zeer schrale grond, hongerland.

Men heeft deze passage gebruikt om te illustreren, dat de Veluwe in de vijftiende eeuw een onherbergzaam en dun bevolkt gebied was. Men moet zich echter afvragen of dit in feite ook zo was. Vanzelfsprekend moet men de Veluwe niet vergelijken met dichtbevolkte gebieden als Holland of Vlaanderen, maar men mag wel de Veluwe naast het aangrenzende Overijssel stellen, waar de omstandigheden weinig van die van de Veluwe verschilden. De bevolking van de Veluwe in 1526 wordt geschat op 36.000 personen, die van Overijssel in 1475 op 52.660.¹¹²) Dit betekent, dat de bevolkingsdichtheid per km² in Overijssel 15,6 en op de Veluwe 16,7 bedroeg en dat de Veluwe omstreeks

1500 iets dichter bevolkt was dan Overijssel. We mogen aannemen, dat de oppervlakte wilde gronden, die voor landbouw totaal ongeschikt waren op de Veluwe naar verhouding groter was dan in Overijssel. Althans in 1833 besloegen de heiden, moerassen en bossen nog 62,7 % van de totale oppervlakte van de Veluwe, terwijl dit in Overijssel 48,7 % was. Hoewel de oppervlakte cultuurgrond in de zestiende eeuw niet bekend is, mag men veronderstellen, dat de bevolkingsdichtheid per km² cultuurgrond op de Veluwe aanmerkelijk hoger moet zijn geweest dan in Overijssel. Naast het dunbevolkte middendeel moet de bevolkingsdichtheid in de randen voor die tijd vrij hoog zijn geweest.

Het is begrijpelijk, dat de groei van de bevolking tussen ca. 1500 en 1795, het jaar van de eerste volkstelling, op de Veluwe geringer was dan in Overijssel. De mogelijkheden tot een vermeerdering van een bevolking, welke haar bestaan in de landbouw vond, waren op de Veluwe in veel geringer mate aanwezig. De bevolking van de Veluwe steeg van 36.000 in 1526 tot 65.801 in 1795 (van 100 % tot 182,8 %); in Overijssel was er een stijging van 52.660 in 1475 tot 134.104 in 1795 (van 100 % tot 254,7 %).

Voor de voeding van deze 36.000 inwoners van de Veluwe in 1526 was er, bij een opbrengstfactor van de rogge van 8,5 – hetgeen zeer hoog is – en bij toepassing van het drieslagstelsel ongeveer 18.000 ha bouwland nodig.¹¹³) In 1833 bedroeg de oppervlakte bouwland 31.689 ha en het bevolkingsaantal was in 1840 105.848¹¹⁴). De verhouding van het areaal bouwland tot de bevolking in de negentiende eeuw is moeilijk vergelijkbaar met die in de zestiende eeuw, omdat er sedert dien verbeteringen in de landbouw waren gekomen en andere gewassen voor de menselijke voeding in gebruik waren gekomen, zoals de boekweit en de aardappel. Bovendien was men in de negentiende eeuw veel minder op de eigen graanproductie aangewezen dan vroeger, omdat het benodigde graan in grote hoeveelheden van elders kon worden aangevoerd.

Hoe twijfelachtig de waarde van deze cijfers ook moge zijn, het is toch wel duidelijk, dat in de zestiende eeuw de grens bereikt was voor het verschaffen van een bestaan aan een bevolking van 36.000 personen, die merendeels in de landbouw werkzaam waren. Verdere bevolkingsvermeerdering was mogelijk door voortgaande ontginningen, evenwel de vruchtbaarste gronden waren reeds lang in gebruik genomen. Daarnaast kon men zich gaan toeleggen op intensievere vormen van landbouw of beroepen gaan uitoefenen buiten de landbouw, dus in de nijverheid en de handel. Deze drie verschillende mogelijkheden hebben na 1526 inderdaad tot goede resultaten geleid.

II. DE LANDBOUW

Vrijwel de gehele Veluwe bevolking was gedurende de middel-eeuwen in de landbouw werkzaam. Ook in 1526 hadden de steden nog maar weinig inwoners. Aan de Zuiderzeekust was er visserij, terwijl in de dertiende eeuw de handel en scheepvaart in de stadjes Harderwijk en Elburg begon op te komen. Ondanks de grote betekenis van de landbouw in de algehele economie van de Veluwe, vindt men toch in de bronnen slechts weinig gegevens over de agrarische produktie. Het is reeds moeilijk om te achterhalen welke agrarische produkten werden voortgebracht, men tast volkomen in het duister, indien men iets over de geproduceerde hoeveelheden wil weten.

De bronnen, die ons over de landbouwprodukten inlichten, zijn enkele inkomstenregisters, een aantal pachtcontracten, waarin een pacht in natura is vastgesteld, de landsheerlijke rekening van 1294/5, waarin eveneens leveringen in natura vermeld zijn, de opgaven van de novale tienden en tenslotte de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem van 1417 tot 1421.

Daar de gegevens, weliswaar uit verschillende perioden dateren, doch ook op verschillende landbouwbedrijven betrekking hebben, is het niet mogelijk een chronologische ontwikkeling van de landbouw op één en hetzelfde bedrijf te onderzoeken. Een uitzondering vormen de inkomstenregisters van het klooster te Werden uit het midden van de twaalfde en het midden van de dertiende eeuw. Bij vergelijking van de beide inkomstenregisters blijkt, dat er in 1250 een vermindering van de verplichte levering van goederen in natura waar te nemen is. Bij de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem is het tijdsverschil tussen begin en einde van de rekeningen te kort om grote veranderingen te kunnen constateren.

Een andere moeilijkheid bij dit materiaal is, dat in de inkomstenregisters en de pachtcontracten alleen die produkten genoemd worden, waarvan de levering door de eigenaar geëist wordt, die dus voor de eigenaar van belang zijn. Op een bedrijf kan door de eigenaar de verplichting gelegd zijn zeer veel gerst voor zijn brouwerij of veel haver voor zijn paarden te leveren. Dit behoeft dan geenszins te betekenen, dat op dit bedrijf geen rogge, vlas of peulvruchten verbouwd zouden zijn. Vooral vlas en peulvruchten zijn door de boeren vaak voor eigen gebruik verbouwd, dergelijke produkten komen dan niet bij de verplichte leveringen voor. Men moet zich derhalve ervan bewust zijn, dat de inkomstenregisters en pachtcontracten slechts een deel van de produktie weergeven.

In onderstaande lijst is geprobeerd een tabellarisch overzicht te geven van de leveringen in natura, voor zover het de granen betreft, voorts in een aantal gevallen ook het bedrag in geld, dat betaald moest

worden. Op de levering van andere naturalia kan in de tabel slechts geattendeerd worden, omdat hier zo'n grote verscheidenheid bestaat, dat deze produkten niet in tabelvorm kunnen worden verwerkt. Voorts zijn vermeld het jaar, waarop de levering in natura betrekking heeft, de plaatsen waar de bedrijven gelegen zijn en het aantal bedrijven. Om een inzicht te krijgen in het doordringen van de geldeconomie zijn de bedrijven in de inkomstenregisters, die alleen in geld betalen, gescheiden van de bedrijven, die produkten in natura leveren en gedeeltelijk nog in geld betalen. Na 1400 zijn de bedragen van de geldbetalingen niet meer in de tabel opgenomen, daar zij te talrijk worden en er vele verschillende soorten munten in omloop komen. De maten zijn op $\frac{1}{4}$ afgerond.

Jaar ^a	Bedrijven		Granen (m = modii, M = malders) ^b				Geld sol. - den.	Ander prod.
	gelegen in of nabij	aantal	tarwe	rogge	gerst	haver		
1. 893	Arnhem	7 vol 6 half }	-	20 m	-	-	20-2	×
2. c. 1150	Voorst	19	-	342 m	361 m	-	9-6	-
	Rijnwijk	horigen meyer	-	-	-	-	176-0	×
	Velp	horigen meyer	-	-	-	25 M	202-0	-
3. c. 1150	Putten	5	12 M	6 M	-	25 M	97-6	×
	Brummen	2	-	-	-	-	17-6	×
	Brummen	4	-	-	-	-	1-8	×
4. c. 1150	Putten	hof	-	50 m	100 m ^c	-	22-6	×
		hoeven van de hof	-	250 m	-	100 m	-	-
5. c. 1250	Putten, Ermelo	18	-	74 $\frac{1}{4}$ m	1 $\frac{1}{2}$ m	6 m ^c	5-6 $\frac{1}{2}$	×
	Putten, Ermelo	15	-	-	-	-	20-8 $\frac{1}{2}$	-
	Doornspijk	8	-	-	-	-	14-10	×
	Doornspijk	1	-	-	-	-	0-4	-
	Hattem	1	-	-	-	-	10-0	-
	Brummen	2	-	22 m	24 $\frac{1}{2}$ m	-	3-7 $\frac{1}{2}$	×
	Putten	hof	-	6 M	-	-	-	×
	Putten, Ermelo	17	-	128 m	1 M	-	7-4	×
	Putten, Ermelo	16	-	-	-	-	22-3	-
	Doornspijk	5	-	-	-	-	3-9	×
	Brummen	1	-	6 M	-	-	1-8	-
6. 1228	Apeldoorn	hof	-	12 M	-	-	-	-
7. 1257	Aard	1	-	1 m	-	1 $\frac{1}{2}$ m	-	-
8. 1259	Aard	1	-	10 m	25 m	-	-	-
9. 1263	Oosteroene	1	-	-	3 m	-	-	-
10. 1270	Vorchten	1	-	-	10 m	10 m	-	×
11. 1271	Wageningen	1	-	1 m	1 $\frac{1}{2}$ m	-	-	-
12. 1289	Wageningen	hof	-	36 m	10 m	-	440-0	-
13. 1290	Harderwijk	1	-	1 $\frac{3}{4}$ m	-	$\frac{1}{2}$ m	1-6	-
14. 1291	Harderwijk	1	-	1 $\frac{3}{4}$ m	-	$\frac{1}{2}$ m	1-6	-

(vervolg) jaar	plaats	aantal	tarwe	rogge	gerst	haver	geld	andere
15. 1291	Harderwijk	1	—	8 m	—	—	2-0	—
16. 1293	Apeldoorn	hof	—	12 m	—	—	—	—
17. 1294/5	Reden	hof	—	29 M	25 M	—	10-0	X
	Velp	hof	—	15 M	—	—	—	—
	Loy	hof	—	30 M	5 M	20 M	36-0	—
	Ermelo	hof	—	12 M	—	—	—	—
	Ruwenhof	hof	20 M	50 M	3 M	300 M	33-6	—
	Veluwe totaal	—	30 M	543½ M	2024 M	435 M	X	X
18. c. 1300	Brummen	14	—	64½ ^d	1 m	—	86-2½	X
	Twello	3	—	7½ m	—	—	—	X
	Twello	1	—	—	—	—	10-0	—
	Epe	1	—	12 m	—	—	2-0	—
	Garderen	1	—	—	—	—	8-0	—
	Ede	4	—	—	—	—	47-8	—
	Reden	2	—	2 m	—	2 m	2-0	—
	Reden	3	—	—	—	—	16-8	—
	Reden, tienden	18	—	57 m	57½ m	—	—	—
	Barneveld	4	—	—	—	—	13-8	—
	Oosterbeek	4	—	—	—	—	—	X
	Ermelo	—	—	—	—	—	16-0	—
19. c. 1313	Apeldoorn	1	—	6 M	—	—	—	—
	Elburg	12	—	8 M	34 M	3 M	70-0	X
	Elburg	15	—	—	—	—	126-1	—
	Elburg, cijns	2	—	—	½ M	½ M	1-10	X
	Elburg, cijns	19	—	—	—	—	54-11	—
20. 1334	Veluwe, novale tienden	—	—	200 M	364 M	2932 M	—	—
1336	id.	—	—	200½ M	468 M	3060 M	—	—
1340	id.	—	—	152 M	612 M	4465 M	—	—
21. 1333/4	Doornspijk, novale tienden	—	—	120 M	100 M	440 M	—	—
1335/6	id.	—	—	138 M	110 M	300 M	—	—
1369	id.	—	—	209 M ^e	—	218 M	—	—
1393/4	id.	—	—	161 M ^e	—	35 M	—	—
22. 1368	Putten	43	—	132 M	—	—	132 gr.	—
	Doornspijk	4	—	—	—	—	12 gr.	—
23. 1400	Appel	7	—	12½ M	2½ M	—	—	X
	Appel	7	—	—	—	18 M	—	—
	Voorthuizen	14	—	18½ M	18½ M	—	—	—
	Putten	20	—	33½ M	32½ M	—	—	X
	Nijkerk	18	—	21½ M	24½ M	—	—	—
	Brummen	17	—	28½ M	56 M	—	—	—
	Brummen	11	—	—	—	—	—	X
	Renkum	4	—	4 M	3 M	—	—	X
	Arnhem	hof	—	18 M	18 M	18 M	—	—
	Arnhem, Reden	5	—	5 M	—	—	—	X
24. 1405	Voorst, horigen	10	—	21½ M	28½ M	—	—	—
	Voorst, tienden	26	—	44 M	105½ M	—	—	—
25. 1417	Arnhem, leeng.	6	—	2 M	½ M	—	—	—

(vervolg jaar	plaats	aantal	tarwe	rogge	gerst	haver	geld	andere
	Arnhem, keurmedi- gen	9	—	3½ M	2 M	—		—
26. 1415	Wageningen	3	—	23¾ M	—	—		×
	Ede, tienden	—	—	111 M	—	—		—
1418	Wageningen	3	—	22¾ M	—	—		×
	Ede, tienden	—	—	118½ M	—	—		—
27. 1417	Hattem, Hert. Bouwhuis	1	68½ M	67 M	57½ M	838¾ M		×
1418	id.	1	77½ M	88½ M	34½ M	735¾ M		×
1419	id.	1	c. 68 M	63 M	n.v.	686¾ M		—
1420	id.	1	191 M	119½ M	58 M	869¾ M		×
28. c. 1450	Putten	74	—	89 M	62½ M	22½ M		×
1543	Putten	—	132½ M	325½ M	50½ M	25½ M		—

^{a)} De bronnen zijn de volgende: 1. 893, OGZ. 66, abdij Prüm; 2. (1155-1165), OGZ. 302, abdi Deutz; 3. Ca. 1150, OGZ. 199 = UW. 224-225, onvolledig, abdij Werden; 4. (1133-1166) en 5. ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 275-277 en 307-309, klooster Werden. Hier is steeds de betere uitgave van UW. gebruikt, de tekst in OGZ. is incorrect; 6. 1228, OGZ. 517 = OU. 781; 7. 1257, OGZ. 801 = OU. 1423 en 1424; 8. 1259, OGZ. 823 = OU. 1504; 9. 1263, OGZ. 864 = OU. 1593; 10. 1270, OGZ. 923 = OU. 1784; 11. 1271, OGZ. 929 = OU. 1796; 12. 1289, OU. 2395; 13. 1290, OU. 2460; 14. 1291, OU. 2467 en 2468; 15. 1291, OU. 2480; 16. 1293, OU. 2605; 17. 1294/5, Rek. Geld., pp. 66-82. 18. (1298-1304), Muller, St. Pieter, pp. 54-59; 19. ca. 1313, HvP., pp. 7, 13; 20. 1334, 1336, 1340, Nijh. Ged., I, Inleiding, pp. XVI-XVII; 21. 1333/4, 1335/6, 1369 en 1393/4, G. Westerink, *Doornspijk en Elburg*, Assen, 1961, pp. 130, 139, 145, 157 en 162, enkele buurschappen onder Doornspijk; 22. 1368, Van Spaen, IV, Codex diplomaticus, no. 34; 23. 1400, TE., pp. 133-144, abdij Elten; 24. 1405, Sloet, Voorst, pp. 255-257, abdij Prüm; 25. 1417, Maris, pp. 117-119, abdij Prüm; 26. 1415, 1418, Muller, St. Jan, pp. 259, 277, proosdij van St. Jan; 27. 1417-1420, RA. Gelderland, Rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem, Hertogelijk archief, voorlopige inventaris, no. 468; 28. Ca. 1450 en 1543, Sloet, Putten, pp. 252-255, 259, abdij Abdinkhof.

^{b)} 1 modius is 52 à 63 liter, 1 malder is later 125 liter, maar in de Werdense registers is een malder gelijk aan een modius. — In ca. 1250 (UW. 307-309) is het totaal van de rogge opgegeven als 34 malder, dit moet zijn 134 malder.

^{c)} Gemengd gerst en haver.

^{d)} In lopen.

^{e)} Rogge en gerst samen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat van de vier granen de tarwe het minst belangrijk was. Het is echter veel moeilijker om uit te maken, welke van de overige drie granen het meest geproduceerd werd. Dit is afhankelijk van de verschillende bronnen. Indien men alle hoeveelheden samentelt, maar daarvan de in de landsheerlijke rekening van 1294/5 en de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem vermelde hoeveelheden met die van de novale tienden uitsluit, dan is de rogge het meest verbouwde gewas, gevolgd door de gerst, terwijl de kwantiteit haver betrekkelijk gering is. In de rekening van 1294/5 vinden we

een sterk overwicht van gerst. Dit is in het bijzonder het geval in de ambten Voorst, Epe – Ermelo en Garderen – Ede – Putten. In deze ambten werden 711 malder gerst geleverd tegenover slechts 7 malder rogge, terwijl de haver geheel ontbrak. In dezelfde rekening is bij de novale tienden, die door de gehele Veluwe geleverd werden, gerst eveneens het belangrijkste: 1150 malder gerst, 400 malder rogge en 50 malder haver.¹¹⁵⁾ Het merkwaardige is, dat bij de novale tienden in de veertiende eeuw (1334–1340), ook van de gehele Veluwe, er veel meer haver geleverd werd dan rogge of gerst. In drie jaren was dit tezamen: rogge 552,5 malder, gerst 1444 malder, maar daarentegen 10.457 malder haver. Het is niet duidelijk, hoe dit verschil in de geleverde produkten bij de novalia verklaard moet worden. In het algemeen verbouwde men de haver bij voorkeur op de slechte en vochtige gronden. In de veertiende eeuw zullen de pas ontgonnen gronden niet van al te beste kwaliteit zijn geweest, omdat de vruchtbaarste gronden reeds eerder ontgonnen waren.

In de rekeningen van het hertogelijke bouwhuis te Hattem overwoog de haver, maar dit is begrijpelijk omdat hier een uitgebreide stoeterij werd gehouden. Gedurende één winter stonden hier 18 merries en 42 veulens op stal, in een andere winter 20 merries met 20 veulens. Ook het rundvee kreeg haver, aan 15 melkkoeien met kalveren en éénwinter runderen werd 50 malder haver gevoerd.¹¹⁶⁾ Van de overige granen was hier de tarwe het belangrijkste.

Hoezeer de hoeveelheden van de granen uiteenliepen, blijkt uit het volgende staatje:

	Tarwe		Rogge		Gerst		Haver	
	<i>modii</i>	malders	<i>modii</i>	malders	<i>modii</i>	malders	<i>modii</i>	malders
Goederenregisters en pachten	—	144,5	748	1059	596,5	440,5	119,5	137,50
Rek. Geld.	—	30	—	543,25	—	2024	—	435
Novale tienden	—	—	—	1180,50	—	1654	—	11450
Hert. Bouwhuis Hattem	—	405	—	338	—	149,5	—	3130,75
Totaal	—	579,5	748	3220,75	596,5	4268	119,5	15153,25

Vermoedelijk heeft de boer de rogge meest als wintergewas verbouwd – éénmaal wordt er uitdrukkelijk gesproken van winterrogge¹¹⁷⁾ – en de gerst als zomergewas. Soms ziet men, dat ongeveer gelijke hoeveelheden rogge en gerst geleverd moesten worden, zo in Voorst (893), in Oeken bij Brummen (1133–1166), door de hof te Reden (1294/5), bij de tienden in Reden van 18 erven (1298–1304), bij de novale tienden in enkele buurschappen onder Doornspijk (1333/4 en

1335/6), in Voorthuizen, Putten, Nijkerk, Renkum en Arnhem (allen 1400), in Voorst (1405) en in Hattem (1417). In al deze gevallen heeft men vermoedelijk een afwisseling van rogge en gerst in de verbouw toegepast.

Onder gelijke hoeveelheden rogge en haver moeten door een bedrijf in Aard (1257), door de hof Loy in Spankeren (1294/5) en in Reden (1298-1304) worden geleverd. In plaats van gerst heeft men hier waarschijnlijk haver als zomergewas verbouwd. In Vorchten (1270) zijn de hoeveelheden haver en gerst gelijk, terwijl de Eltense hof te Arnhem (ca. 1400) gelijke hoeveelheden rogge, gerst en haver moet geven.

Overgaande tot een bespreking van de gewassen afzonderlijk, ziet men op de bijgevoegde kaart, dat de gegevens over de granen voornamelijk betrekking hebben op de gronden langs de rivieren en in de noordwest- en noordoosthoek. Van het droge midden ontbreken bijna alle gegevens.

Tarwe werd op de Veluwe slechts op enkele plaatsen in het rivierkleigebied verbouwd: in Velp (1155-1165), in Voorst (1294/5) en bij de Ruwenhof, de hof van de graaf van Gelre in Wageningen (1294/5); in vrij grote hoeveelheden bij het hertogelijke bouwhuis in Hattem (1417-1420), vermoedelijk in Dieren op de hof van de Duitse Orde (1442-1446)¹¹⁸) en op de goederen van de abdij Abdinkhof in Putten en omgeving (1543). Merkwaardig is, dat in een inkomstenregister van ca. 1450 van dezelfde bedrijven in Putten de tarwe nog niet vermeld wordt. Voor zover het schaarse materiaal dit toelaat, krijgt men de indruk, dat er aan het einde van de middeleeuwen meer tarwe verbouwd is dan in de daaraan voorafgaande eeuwen.

De mout, meestal gekiemde gerst, was een grondstof bij het brouwen. Mout wordt vermeld in 1294/5 bij de hof te Reden en in Oosterbeek, in (1298-1304) in Brummen en Twello bij de goederen van de proosdij van St. Pieter en in 1400 in Arnhem.¹¹⁹)

De verbouw van haver op de vochtige en moerassige gronden wordt geïllustreerd door de haverleveringen aan de hof van de abdij Elten te Appel bij Voorthuizen. Van enkele bedrijven, die haver leveren, wordt uitdrukkelijk vermeld, dat zij „upt vene” zijn gelegen.¹²⁰) In de Werdense inkomstenregisters wordt enige malen gemengd graan vermeld, dat bestond uit gerst en haver. Dit werd geleverd door de hof te Putten en in Norden (1133-1166) en in Oeken bij Brummen (ca. 1250).¹²¹) In Engeland is dit mengsel bekend onder de naam van *drage*.

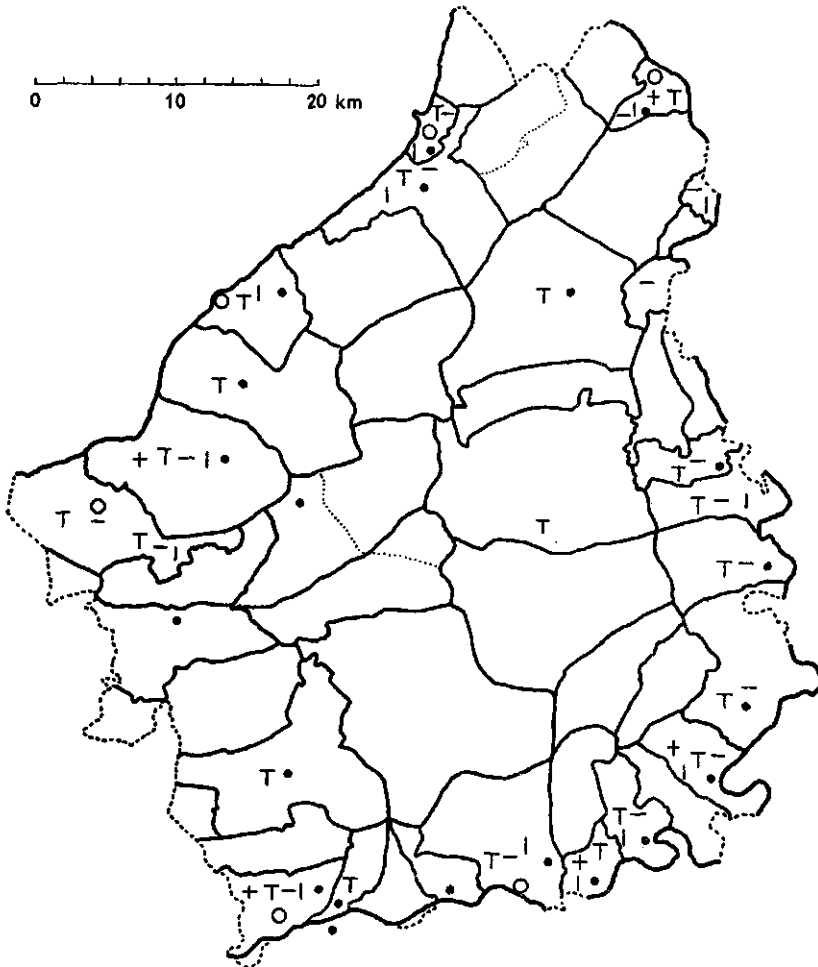
Spelt, hier *amercorn* genoemd, schijnt in Hoserem bij Putten verbouwd te zijn.¹²²) Daar de hoeveelheid, welke geleverd moest worden, niet is opgegeven, krijgt men de indruk, dat de levering van spelt al vóór het midden van de twaalfde eeuw in onbruik is geraakt. Boekweit

KAART III

Levering van granen en betaling in geld

Payments in kind (cereals) and in money

- + Tarwe
- T Rogge
- Gerst
- ! Haver
- Geld
- O Steden

verschijnt voor het eerst in de Veluwse bronnen in de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattum, en dan reeds in tamelijk grote hoeveelheden: in 1417 met 28,5 malder en in 1418 met 9,75 malder. Een mengsel van gerst en boekweit werd *aeswingen* genoemd. Volgens

de rekening van 1417 werden hiervan 10 malder geproduceerd; het werd als veevoer gebruikt. Het zaaizaad van de boekweit was in Oldebroek en Elburg gekocht.

De waardering van de verschillende granen kan men leren kennen uit de onderlinge prijsverhoudingen. Men vindt deze in de landsheerlijke rekening van 1294/5 en in de rekeningen van het bouwhuis in Hattem van 1417-1421. In de rekening van 1294/5 zijn er bij de rogge, gerst en moutgerst nogal wat prijsverschillen, die niet uitsluitend aan kwaliteitsverschil kunnen worden toegeschreven, maar ook het gevolg zijn van het gebruik van kleine en grote maten.

Prijs van 1 malder	1294/5 <i>solidi</i>	1417/21 blanken
tarwe	15	32
rogge	11-13	26
gerst	6-8	17
moutgerst	6½-8	~
boekweit	-	17
haver	5	10

In de onderlinge prijsverhoudingen is tussen het einde van de dertiende en het begin van de vijftiende eeuw vrijwel geen verandering gekomen; de prijs in blanken is vrijwel steeds het dubbele van de prijs in *solidi*. De verhouding van de prijzen van de haver, de gerst, de rogge en de tarwe was ongeveer 1:1,75:2,5:3. Men kan tevens uit de tabel zien, dat de boekweit dezelfde prijs deed als de gerst en de moutgerst.

De overige akkerbouwgewassen worden slechts zelden in de bronnen genoemd: bonen in 1270 in Vorchten¹²³) en in 1417 en 1418 in Hattem; witte erwten worden alleen in Hattem vermeld, evenals wikke (4 malder) en raapzaad (9,5 malder). Vlas moest vermoedelijk in (1133-1166) in Oeken geleverd worden¹²⁴), het wordt genoemd in het hofrecht van Putten van 1358¹²⁵), in Wageningen werd in 1415 en 1418 geld betaald voor afgekochte vlastienden. Door de goederen te Putten van de abdij Abdinkhof werd in 1450 1 pond vlas geleverd.

De levering van varkens en kippen door de horigen was vrij algemeen. Meestal moesten 1 varken en 1 à 2 kippen per bedrijf gegeven worden. Door de Veluwe ingezetenen moesten in 1294/5 aan de landsheer 639 varkens, 2.920 kippen en 200 schapen gegeven worden. Na 1300 neemt de levering van varkens, kippen en schapen af, deze wordt vervangen door geldbetalingen. Indien men de varkens, kippen en schapen telt, die in de goederenregisters voorkomen, dan komt men tot 120½ varken en een halve ever, 193 kippen, 9 kapoenen en één gans, 25 rammen, 1 schaap en 8 lammeren.¹²⁶) De meeste leve-

ringen van dieren vindt men in de inkomstenregisters van de abdijen te Werden, Prüm en Deutz. In de landsheerlijke rekening wordt opgegeven, dat de graaf voor het weiden van 7.650 schapen op de heide een bedrag van 15 solidi per 100 stuks ontving. De verkoopwaarde van 100 schapen bedroeg 250 solidi.

De hofmeyer in Putten moest aan het klooster te Werden o.a. een vat boter, wol, een ploegos en 60 kazen (*suegkese*) geven. Alleen in het oudste goederenregister treft men een levering van 50 eieren door de horigen aan de abdij te Prüm aan; iedere horige was verplicht 5 eieren te geven. Zeer typerend voor de kuststreken zijn de leveringen van allerlei vissen door de Werdense goederen in Putten, Ermelo en Doornspijk: in (1133-1166) 46 snoeken, 350 palingen en 2.100 haringen, in 1250 70 snoeken, 160 palingen en 900 haringen. De snoeken en palingen werden gegeven door bedrijven, die ook rogge en varkens leverden. Indien, behalve snoeken en palingen, ook haringen gegeven moesten worden, ontbreken de landbouwprodukten. Dit was het geval bij 7 horige bedrijven in Doornspijk. Hierop woonden horigen voor wie de visserij het hoofdberoep was. In Putten en Ermelo, waar men vis, varkens en rogge leverde, zijn het boeren geweest, die de visserij als nevenbedrijf uitoefenden. De hoven te Rijnwijk en Velp waren verplicht honderd snoeken te leveren aan de abdij te Deutz. Deze moesten minstens de lengte hebben van duim tot elleboog. Enigermate bevreemdend zijn de 800 haringen, die de hofmeyer in Velp moest geven (1155-1165). Hij zal deze wel elders hebben moeten kopen. In 1368 was de levering van vis en varkens door de Werdense goederen vervangen door een betaling in geld.

Sporadisch worden enkele andere produkten vermeld: 4 karrevrachten hout in Arnhem (893), een ossehuid en een bokshuid in Velp (1155-1165), 4 potten honing in Putten (1133-1166), 2 pond was in Elburg (1313) en 18 pond was in Appel, Putten en Renkum (1400), een kussen of een deken in Brummen (1133-1166) en twee broden in Twello (1298-1304).

Men kan uit de inkomstenregisters van de horige goederen en uit de pachtcontracten enige gegevens putten over de zwaarte van de lasten, welke op de bedrijven rustten. Zowel de gemiddelde lasten per horig bedrijf als de pachten variëren echter vrij sterk. Tamelijk zwaar lijken de verplichtingen, die in de negende eeuw op de erven van de horigen in Arnhem en Voorst waren gelegd.¹²⁷ De bedrijven in Arnhem moesten ieder jaar 2 *modii* rogge (104 of 126 liter), 2 varkens ter waarde van 5 *denarii* elk, 1 kip, 5 eieren, 4 karrevrachten hout en 26 *denarii* geven. Voor elk bedrijf in Voorst bestonden de jaarlijkse verplichtingen uit 18 *modii* rogge en 19 *modii* gerst (resp. 936 en 1134 of 988 en

1199 liter) en 6 *denarii*. Vooral de leveringen in Voorst zijn zwaar, indien men bedenkt, dat in Engeland in de dertiende en veertiende eeuw de opbrengsten gemiddeld 1100–1200 liter gerst per ha bedroegen, en vermoedelijk voor de rogge hetzelfde geweest zullen zijn. Het is zeer waarschijnlijk, dat de opbrengsten enige eeuwen eerder in Voorst nog lager zijn geweest, zodat ongeveer de opbrengst van 2 ha bouwland, waarvan 1 ha met rogge en 1 ha met gerst bezaaid was aan de abdij geleverd moest worden. Indien men rekest, dat minstens een zelfde oppervlakte nodig zal zijn geweest voor het onderhoud van het eigen gezin, dat er zaaizaad voor het volgende jaar moest zijn en dat bij toepassing van het drieslagstelsel ieder jaar een derde deel van het bouwland braak lag, dan kan men de totale oppervlakte bouwland bij elk bedrijf op minstens 8 a 10 ha schatten. Dit stemt overeen met gegevens, die uit andere streken uit diezelfde tijd bekend zijn.¹²⁸⁾

Ruim 500 jaar later, in 1405, is er een rekening van het beheer van de bedrijven in Voorst.¹²⁹⁾ De meesten moesten in geld betalen, maar bij tien erven vindt men nog leveringen van rogge en gerst in natura. Van deze 10 erven waren er 7, die gemiddeld $2\frac{3}{4}$ malder rogge (343 $\frac{3}{4}$ liter) en $4\frac{1}{2}$ malder gerst (531 $\frac{1}{2}$ liter) moesten leveren, zij betaalden voorts elk 30 *denarii*. De overige 3 erven waren kleiner. Zij gaven ieder 1 malder rogge en 1 malder gerst (elk 125 liter) en 15 *denarii*. Hoewel de tienden, die voor deze bedrijven gegeven moesten worden, niet vermeld zijn, bedroegen deze van een groot aantal andere bedrijven gemiddeld 1,7 malder rogge en 4 malder gerst. Dit zou er op wijzen, dat de totale opbrengsten van deze erven, mits de tienden ook werkelijk een tiende deel van de oogst uitmaakten, ongeveer op 17 malder rogge (2125 liter) en 40 malder gerst (5000 liter) geschat mogen worden. Dit is waarschijnlijk wat aan de hoge kant, omdat op de goederen van de proosdij van St. Pieter de tienden gemiddeld 3 *modii* rogge en 3 *modii* gerst opleverden, hetgeen op een totale oogst van ca. 1600 à 1900 liter van elk graan zou wijzen.¹³⁰⁾ Indien men echter bovenstaande opbrengsten aanvaardt, blijft er na de levering van de naturalia aan de abdij van Prüm en de eventuele betaling van de tienden nog 1568,75 liter rogge en 3968,75 liter gerst over op elk van de 7 grote erven. Rekest men een verhouding van zaaizaad tot opbrengst voor de rogge van 1 : 7 en voor de gerst van 1 : 5, dan moet 300 liter rogge en 1000 liter gerst als zaaizaad voor het volgend jaar gereserveerd worden. Voor eigen consumptie en eventuele verkoop resteert dan nog ongeveer 1250 liter rogge en 3000 liter gerst. Uit een lijst van horigen is bekend, dat in 1405 de gemiddelde omvang van de huishoudens op de 7 grotere bedrijven 5 personen was. Aangezien aangenomen wordt, dat voor de voeding van 1 volwassen persoon per jaar 200 à 250 liter rogge nodig is, blijkt dat de overblijvende hoeveelheid rogge nodig was voor de eigen consumptie en dat niets voor de verkoop in aanmerking kwam.

Hoe de toestand op de drie kleine bedrijven was, kan moeilijk beoordeeld worden, omdat geen gegevens over de totale produktie bekend zijn. Daarentegen is wel bekend, dat een huishouden op deze bedrijven gemiddeld 9 personen omvatte. Rekent men, dat dit halve hoeven waren, waarvan de opbrengsten de helft van de grote bedroegen (ong. 800 liter rogge en 2000 liter gerst) en men vermindert dit met 125 liter rogge en 125 liter gerst voor de levering in natura aan de hof, 80 liter rogge en 200 liter gerst voor tienden en tenslotte 110 liter rogge en 400 liter gerst voor zaaizaad, dan blijft er nog 485 liter rogge en 1275 liter gerst voor consumptie op het bedrijf over. De rogge was voldoende voor de voeding van 2 volwassen personen. Hoewel deze berekening op vele veronderstellingen berust, is het toch wel duidelijk, dat op deze kleine bedrijven met zulke omvangrijke huishoudens armoede geleden moet zijn. Dit wordt overigens in de rekening bevestigd door de opmerking, dat veel horigen uit armoede weggetrokken zijn.¹³¹⁾

Het goederenregister van de abdij te Deutz geeft een vrij uitvoerige beschrijving van de verplichtingen van de horigen en de meyers in Velp en Rijnwijk¹³²⁾. In Velp moest een niet vermeld aantal horigen 25 malder haver geven en een vrij aanzienlijk bedrag in geld, de meyer leverde eveneens 25 malder haver, 6 malder rogge, 12 malder tarwe, 24 rammen, 20 snoeken, 800 haringen, een ossehuid en een bokshuid.¹³³⁾ In Rijnwijk bestonden de verplichtingen van de meyer in geld, van de horigen in geld en 80 snoeken, 48 varkens en 96 kippen. Oorspronkelijk moest ook 30 malder zout worden gegeven, maar deze verplichting was tot grote schade van de abdij afgelost met een jaarlijkse betaling van 30 Deventer *solidi*. Opvallend is, dat bij deze hof, waar geklaagd werd over watersnoden, de levering van akkerbouwprodukten geheel ontbreekt.

Van de Werdense goederen gelegen bij Putten, Ermelo en Doornspijk zijn de leveringen in natura bekend uit de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw. Omstreeks (1133-1166) moesten de meeste bedrijven in Putten opbrengen: $2\frac{1}{2}$ -4 *modii* rogge (125-400 liter), 1 varken, 2 snoeken, 2 palingen en 1 *denarius*; in Ermelo waren slechts enkele erven van Werden, deze waren belast met de levering van 10 *modii* rogge (520 of 630 liter). De horigen in Doornspijk moesten gemiddeld per bedrijf $2\frac{1}{2}$ snoek, 30 palingen en 300 haringen geven.¹³⁴⁾

Een eeuw later, omstreeks 1250, waren de meeste boerderijen in Putten verplicht 10 *modii* rogge, 1 varken, 4 snoeken en 10 palingen te geven, hetgeen een verzwaring is vergeleken bij de vroegere afdrachten. De verplichtingen in Doornspijk waren daarentegen verminderd tot 2 snoeken, 15 palingen en 150 haringen.¹³⁵⁾ In 1368 rustte op ieder bedrijf in Putten de verplichting 3 malder rogge (375 liter) te

geven met een bedrag in geld; in Doornspijk werd alles in geld betaald.¹³⁶)

In Putten en omgeving hadden ook de abdij Abdinkhof te Paderborn en de abdij te Elten goederen. De Eltense goederen in Putten gaven omstreeks 1400 1,5 malder rogge en 1,5 malder gerst; de verplichtingen in Voorthuizen en Nijkerk lagen gemiddeld per bedrijf iets lager, nl. 1,2-1,3 malder van elk graan.¹³⁷) De bedrijven in Putten, behorend aan de abdij Abdinkhof, leverden in 1450 1,2 malder rogge, 0,9 malder gerst en 0,3 malder haver, in totaal 2,4 malder graan.¹³⁸) Men kan hieruit constateren, dat in de vijftiende eeuw de lasten in natura per bedrijf ongeveer 2,4-3 malder graan bedroegen. Vergelijken bij de vroege middeleeuwen is dit een aanmerkelijke verlichting, althans wat de levering van produkten in natura betreft. Hiertegenover staat een stijging van de geldlasten en het is mogelijk, dat ondanks het verbod van splitsing of verdeling van de horige goederen toch de bedrijfsgrootte kleiner is geworden. In de achttiende eeuw beschikten de Twentse horige erven gemiddeld over 4 à 5 ha bouwland.¹³⁹)

Het aantal pachten, dat vóór 1300 bekend is, heeft slechts betrekking op 7 erven en 3 hoven. Vooral bij de 7 erven lopen de hoeveelheden van de goederen in natura zo sterk uiteen, dat het onmogelijk is hieruit conclusies te trekken.

De goederenregisters en rekeningen bevatten enkele spaarzame gegevens over de grootte van de hoven en de produkten, die deze verplicht waren te leveren. In (1133-1166) moest de meyer van de hof in Putten 50 *modii* rogge (2600 of 3150 liter) en 100 *modii* gemengd graan van gerst en haver (5200 of 6300 liter) leveren, met bovendien 8 varkens, een halve ever, een ploegos, 8 lammeren, wol, 60 kazen, een vat boter en 22,5 *solidi*.¹⁴⁰) Een eeuw later was dit gedaald tot 6 malder rogge (750 liter) en 6 snoeken.¹⁴¹) Er zijn geen aanwijzingen, dat het bouwland van de hof verminderd is, bijv. door verpachting aan andere bedrijven. Het is eerder waarschijnlijk, dat de hofmeyer een dergelijke machtige positie had weten te veroveren, dat de abdij te Werden met veel minder leveringen genoeg moest nemen. Uit een oorkonde van 855 kan men opmaken, dat de hof een bedrijfsgrootte had van 3 hoeven, wat wellicht op 25-30 ha bouwland geschat kan worden.¹⁴²)

De pachten van de hoven van de graaf van Gelre lopen sterk uiteen: de Ruwenhof in Wageningen staat ver bovenaan met 20 malder tarwe, 50 malder rogge, 3 malder gerst en niet minder dan 300 malder haver. Deze grote hoeveelheid haver zou er op kunnen wijzen, dat bij Wageningen een aanzienlijk deel van het drassige, lage land, evenals elders, voor de haverteelt werd gebruikt. De hof te Reden en de hof Loy in Spankeren moesten resp. 29 malder rogge, 25 malder gerst, 14,5 malder mout en 30 malder rogge, 5 malder gerst en 20 malder haver leve-

ren. Het is de vraag of men hier met grote bedrijven te maken heeft, of dat deze hoven veeleer centra waren, waar de leveringen van verschillende onderpachters geïnd werden.

Veel geringer waren de leveringen van de hoven te Velp en Ermelo, die resp. 15 en 12 malder rogge opbrachten. Vooral bij de hof te Velp is dit opvallend, omdat deze vroeger aan de abdij te Deutz had behoord en toen veel zwaarder was belast.¹⁴³⁾ Na de verkoop door de abdij aan de graaf van Gelre in 1256 heeft deze hof de oude functies verloren; in hoeverre dit samen is gegaan met een vermindering van de bedrijfsgrootte, kan niet beoordeeld worden.¹⁴⁴⁾

De Eltense hof in Arnhem moest omstreeks 1400 18 malder van elk der drie granen, rogge, gerst en haver geven.¹⁴⁵⁾ De hof Leeuwen bij Wageningen, behorende tot de hof Dolder, leverde in 1415 en 1418 resp. 7,5 en 6,5 mud rogge.¹⁴⁶⁾

De rekeningen werpen enig licht op de grootte van het tot de hof behorende land. De hof te Voorst bestond in 1405 uit 60 malder of 27 ha bouwland met weilanden en nog enkele akkers, die verpacht waren.¹⁴⁷⁾ De hof Nyenbeke, buiten de Janspoort in Arnhem, was veel kleiner. In 1417 behoorde 12 malder bouwland (5,4 ha) tot deze hof. Er wordt evenwel in de rekening van dat jaar vermeld, dat ook vroeger als bouwland gebruikte grond is verhuurd voor 14 moestuinen (koolhoven) bij de Janspoort, terwijl ook nog 5 koolhoven bij de Velperpoort worden genoemd.¹⁴⁸⁾

In de beschrijving van de goederen op de Veluwe van de abdij Abdinkhof omstreeks 1450 wordt melding gemaakt van de hoven te Putten en Renkum. Bij de hof te Putten hoorden een aantal akkers nabij Putten, o.a. het hofland, en verder grasland in de Arkemeen. De hof in Renkum omvat o.a. 24 malder bouwland (ca. 11 ha) in Renkum en grasland in de Marsch en de Nude.¹⁴⁹⁾

De hof Dolder bij Wageningen bestond uit o.a. 22 malder bouwland (ong. 10 ha) met een groot erf, en 22 morgen grasland in de Nude.¹⁵⁰⁾ Hoewel er enkele iets grotere hoven zijn, hebben de meeste in de late middeleeuwen niet meer dan het dubbele areaal bouwland van een gewone boerderij. Door verpachting en onderverhuur van land zijn de hoven in de late middeleeuwen vermoedelijk kleiner dan in de periode van de negende tot de dertiende eeuw, toen het hofstelsel nog in volle bloei was. Wat op de Veluwe voor de late middeleeuwen gevonden is, stemt overeen met de Twentse hoven, die in de zeventiende eeuw ongeveer gemiddeld 8,5 ha bouwland hadden.¹⁵¹⁾

Betalingen in geld ontbreken in geen enkel inkomstenregister of rekening, doch pas na 1400 zijn zij zo talrijk, dat de leveringen van goederen in natura een uitzondering zijn. Gedurende een lange tijd is

er een overgangperiode, waarin men de levering van sommige goederen vervangt door geldbetalingen. Ook vindt men het verschijnsel, dat een deel van de horige erven nog hoofdzakelijk in natura betaalt, terwijl de overige reeds uitsluitend tot geldbetalingen verplicht zijn. Reeds in (1155-1165) kunnen de horigen van de abdij te Deutz de leveringen in natura desgewenst met geld betalen. Hiervóór is al vermeld, dat de horigen te Rijnwijk de levering van 30 malder zout hadden afgekocht met een jaarlijkse betaling van 30 *solidi*, in Velp konden zij in plaats van de levering van vis, kaas en eieren – alle weinig duurzame produkten – volstaan met de betaling van 67,5 *solidi*, de levering van drie varkens werd afgelost met 9 *solidi*. Aan het slot van het goederenregister wordt uitdrukkelijk vermeld, dat een varken met 12 en een schaap met 6 Keulse penningen konden worden afgelost. De levering van aan bederf onderhevige produkten, zoals vis, kaas en eieren, en de levering van kippen en varkens, die moeilijker vervoerbaar zijn, worden het eerst in geldbetalingen omgezet. De varkens moesten van Rijnwijk langs de Rijn naar Keulen worden gedreven. Slechts de zieke varkens en de kippen werden met het graan, de vis etc. aan boord genomen, waarvoor de meyers van Velp en Eltinge ieder een malder haver moesten verschaffen. De horigen waren verplicht het schip in zes dagen stroomopwaarts te trekken naar Deutz, van Rijnwijk af een afstand van ong. 190 km. De horigen van de zes langs de Rijn gelegen hoven waren verplicht drijvers voor de varkens en trekkers voor het schip te leveren voor het hun toegewezen gedeelte van het traject.¹⁵²⁾

In de Werdense goederenregisters vindt men, dat een varken gewaardeerd werd op 8 *denarii*, 158 palingen werden afgekocht met 13 *solidi* en 2 *denarii* (= 158 *denarii*)¹⁵³⁾, 13 varkens met 10 *solidi* en 72 snoeken met 12 *solidi* (= 144 *denarii*).

Bij onderzoek blijkt, dat de bedrijven, die uitsluitend geld betaalden, minder zwaar belast waren, dan die waarop ook nog de verplichte levering van goederen in natura rustte. Onder de 33 Werdense goederen in Putten en omgeving waren er in (1133-1166) 15 die alleen geld betaalden, tezamen 248½ *denarii*. De overige 18 gaven, behalve 66½ *denarii* nog 74 3/8 *modii* rogge, 1½ *modii* gerst, 6 *modii* gemengde gerst en haver, 1 schaap, 11½ varken, 1 kaas, 4 potten honing, spelt, 27 snoeken en 70 palingen. Volgens de bovenstaande gegevens voor de aflossing (1 varken = 8 den., 1 snoek = 2 den. en 1 paling = 1 den.) komt men dan reeds voor de varkens, palingen en snoeken op een waarde van 216 *denarii*, waarbij nog de 66½ *denarii* en al het graan gevoegd moeten worden, in totaal 282½ *denarii* en 81 7/8 *modii* graan (ruim 4 à 5.000 liter). Bij betaling uitsluitend in geld hadden de 18 bedrijven moeten opbrengen $18/15 \times 248,5 = 299$ *denarii*. Omstreeks 1250 is het verschil tussen beide soorten van bedrijven nog groter. Toen moesten 16 horige erven tezamen 267 *denarii* opbrengen,

terwijl de overige 17 verplicht waren 88 *denarii* te betalen en voorts nog 128 *modii* rogge (6.656 of 8.064 liter), 1 malder gerst, 1 ram, 13 varkens, 54 snoeken en 70 palingen te leveren. De waarde van de varkens, snoeken en palingen bedroeg 282 *denarii*. De 17 bedrijven moesten 88 *denarii* en 128 *modii* rogge meer leveren dan de bedrijven, die uitsluitend in geld betaalden.

Vermoedelijk heeft de overgang van de levering van goederen in natura naar geldbetalingen zich op de Veluwe in een wat langzamer tempo voltrokken dan in de Betuwe. In een lange lijst van bezittingen in de Betuwe, behorend aan de abdij te Lorsch, worden omstreeks 1200 vrijwel alleen geldbetalingen genoteerd.¹⁵⁴)

In de pachtcontracten van goederen op de Veluwe vindt men de betalingen uitsluitend in geld vanaf 1279, hoewel er aanwijzingen zijn, dat in Oosterwolde reeds vóór 1207 een geldpacht betaald werd.¹⁵⁵) De pachten in de contracten van 1228, 1253, 1257, 1259, 1263, 1270 en 1271 bestonden uitsluitend uit leveringen van produkten in natura.

Het waren niet alleen de leveringen van produkten en de betalingen van geld, die op de bedrijven drukten, maar er bestond ook nog de verplichting om de eigenaar of de hofmeyer te dienen. Het is bekend, dat in de middeleeuwen in Engeland de diensten een zware verplichting waren. Op de Veluwe is dit vermoedelijk lang niet zo sterk het geval geweest. In de hofrechten worden de diensten slechts zelden vermeld. In 1152 hadden de horigen te Putten en Renkum van de abdij Abdinkhof de diensten reeds afgekocht, hetgeen nog eens in het hofrecht van 1396 bevestigd werd.¹⁵⁶)

In de goederenregisters en in enkele oorkonden worden ook diensten vermeld. De zwaarste diensten moesten de horigen van Prüm in Arnhem en Voorst verrichten (893). Zij waren verplicht om twee weken in mei en nog eens twee weken in de herfst voor de hof te werken.¹⁵⁷) Over de verplichting van de horigen in Rijnwijk en Velp om de produkten naar Deutz te vervoeren, is reeds gesproken. De hofmeyers moesten de abt en zijn gevolg op de jaarlijkse tocht langs de hoven goed ontvangen en zorgen voor spijs en drank in overvloed, met uitzondering van wijn en peper. De hofmeyers moesten tijdens het verblijf van de abt twee dagen dienen.

De hofdienst, welke omstreeks 1150 de Werdense horigen in Putten en Brummen moesten verrichten, is niet nader omschreven¹⁵⁸); in de inkomstenregisters van (1133-1166) en ca. 1250 wordt over de hofdiensten niet meer gerept. De pachter van het goed te Oosteroene, behorend tot de hof te Oene van het kapittel van St. Marie te Utrecht, verplichtte zich tot de dienst van twee dagen tijdens de oogst.¹⁵⁹) Enkele burgers van Harderwijk, die een stuk land van de hof Selhorst

pachtten, moesten één dag dienen.¹⁶⁰) De horigen van de hof van de Duitse Orde te Dieren moesten blijkens het hofrecht van ca. 1450, indien zulks noodzakelijk was, helpen bij het herstel van de hof, voorts moesten zij twee dagen werken in de wygher (schuur?) en twee dagen helpen bij het maaien.¹⁶¹)

De horigen van de abdij Elten te Brummen moesten dienen als de abdis op de hof te Brummen vertoefde, de z.g. tafeldienst.¹⁶²) Een zelfde bepaling gold voor de horigen van de hof te Gietel (Voorst), die tafeldienst moesten verrichten als hun heer, de bisschop van Utrecht, op de hof verbleef. De horigen van de hof te Middachten, behorende aan de Vrouwe van Raesfelt moesten „allewege” dienen.¹⁶³) Bij dezelfde gelegenheid in 1453 verklaren de horigen van de hof te Dieren van de Duitse Orde, dat zij uitsluitend die diensten hebben te verrichten, die beschreven waren, dus in het hiervóór genoemde hofrecht van ca. 1450 waren vastgelegd.

In 1456 blijkt bij een proces voor de richter van de Veluwe, dat een horige van de hof te Appel geweigerd had één of twee voeren hout naar de keuken van de hof te brengen. Volgens de rentmeester van de abdis van Elten was hij tot deze dienst verplicht. Deze laatste verdedigde in het proces de opvatting, dat de horigen van de abdij Elten verplicht waren tot de tafeldienst, tot de dienst van één dag bij het hooien en één dag bij de graanoogst (te dienen eens bij grese ende eens by stroe) en dat zij voorts helpen moesten land en luiden te beschermen in geval van nood.¹⁶⁴)

Uit de vijftiende eeuw zijn verder nog de volgende diensten bekend: de pachters van de goederen van de hoven Leeuwen en Dolder bij Wageningen waren verplicht om 12 dagen te maaien en 2 dagen te ploegen.¹⁶⁵) Van karredienst is er sprake in een proces over de op een horig erf in Epe rustende verplichting om de tienden van daar naar Arnhem of Rozendaal te brengen.¹⁶⁶)

De diensten waren op de Veluwe niet van grote betekenis. Vermoedelijk hangt dit samen met de betrekkelijk geringe oppervlakte van het bouwland, dat tot de hof behoorde. Wanneer het saalland, dat door de hof werd geëxploiteerd, grote arealen besloeg, moesten de horigen helpen met ploegen, eggen en oogsten. Hiervóór werd evenwel aange-toond, dat de meeste hoven op de Veluwe van een bescheiden omvang waren.

Zeer schaars zijn de gegevens over de produktiviteit van de landbouw. Uit een rekening van het hertogelijk bouwhuis te Hattem over de jaren 1417–1421¹⁶⁷) kan men op grond van de hoeveelheden zaai-zaad en geoogst graan berekenen, dat de opbrengstfactoren (de verhouding van oogst tot zaai-zaad) de volgende waren:¹⁶⁸)

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1418	6,0	12,6	3,8	6,6
1419	—	7,0	—	8,5
1420	—	8,5	—	10,1
gemidd.	—	9,7	—	8,4

Bij deze opbrengstfactoren zijn er enkele, die in vergelijking met de in het buitenland bereikte resultaten, vrij hoog genoemd moeten worden: de rogge in 1418, en — zij het in mindere mate — in 1420, en eveneens de cijfers voor de haver. Het is mogelijk, dat in Hattem de bouwlanden van het hertogelijk bouwhuis op zeer goede grond lagen. In ieder geval kon men over grote hoeveelheden mest beschikken door de stoeterij (40–60 veulens en merries) en door een grote rundveestal (15 melkkoeien met kalveren en vaarzen). Ongetwijfeld konden dergelijke hoge opbrengsten op de lichte zandgronden van de Veluwe onder minder ideale omstandigheden niet bereikt worden.

Er is een aanwijzing, dat de opbrengstfactoren gedurende de middeleeuwen zijn gestegen. Men kan namelijk een zeer geleidelijke toename vaststellen bij de pacht in natura van de hof te Apeldoorn, welke behoorde aan het kapittel van St. Marie te Utrecht.¹⁶⁹) Hoewel het mogelijk is, dat het areaal van het bouwland is uitgebreid, lijkt het in verband met de geleidelijke regelmaat eerder waarschijnlijk, dat men de stijging moet toeschrijven aan een vermeerdering van de opbrengsten per oppervlakte-eenheid.¹⁷⁰) In de onderstaande lijst zijn de pachten in natura vermeld, daarbij zijn de indices gevoegd; de pacht van 1393 is op 100 gesteld, omdat dit jaartal het dichtst de jaren van de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis in Hattem nabijkomt. Op grond van de indices zijn de opbrengstfactoren van de rogge berekend. Hierbij is de laagste opbrengstfactor uit de jaren van de rekeningen (7,0 in 1419) op de index 100 van 1393 gesteld.

Jaar	Pacht van hof te Apeldoorn in malders rogge	Indices 1393 = 100	Berekende opbrengstfactoren van rogge 1393 = 7,0
1228	12	70,6	4,9
1336	16	94,1	6,6
1393	17	100,0	7,0
1496	18	105,9	7,4
1514	20	117,6	8,2
na 1514	21	123,5	8,6

Volgens deze veronderstellingen en berekeningen is de opbrengstfactor van rogge van 4,9 in 1228 gestegen tot 8,6 na 1514. Een derge-

lijke, op zichzelf zeer belangrijke stijging is volkomen in overeenstemming met de cijfers, die ons uit dezelfde periode bekend zijn voor Engeland. Gedurende de perioden 1250-1299 en 1300-1349 bedroeg daar de gemiddelde opbrengstfactor voor rogge resp. 5,2 en 4,9. Deze is toegenomen tot gemiddeld 7,8 in 1450-1499 en gemiddeld 8,1 in 1500-1549.¹⁷¹⁾

Een interessante vraag is, hoe de stijging van de oogstopbrengsten mogelijk is geweest, indien mag worden aangenomen, dat de mogelijke vermeerdering van de oogsten in Apeldoorn ook voor andere delen van de Veluwe geldt. Allereerst dient gewezen te worden op het grote verschil in vruchtbaarheid van de bodem. Zoals Van Spaen het schilderde, bestond er vroeger een scherpe tegenstelling tussen de landbouw in de randen, die met „de vruchtbaarste streken van de aarde konden wedijveren”, en het schrale midden met heide, zandbergen en kreupelbos.¹⁷²⁾ Voor de landbouw op de betrekkelijk kleine oppervlakte van bouwlanden op de vruchtbare gronden moet tamelijk veel mest beschikbaar zijn geweest. In de randgebieden van de Veluwe en in het stroomgebied van de weteringen waren uitgestrekte moerasige en laaggelegen weilanden, waarop men veel vee heeft kunnen houden. Zo werden bij een vijandelijke strooptocht vanuit Overijssel, die zich tot de Hierderbeek uitstreekte, in de noordoostelijke kuststrook 5.000 stuks vee geroofd.¹⁷³⁾

Een andere factor, die tot een betere bemesting zal hebben bijgedragen, is, dat op de ontgonnen lagere gebieden zeer veel haver werd verbouwd, zoals o.a. uit de opbrengsten van de novale tienden blijkt. Hierdoor konden er op de Veluwe grote aantallen paarden worden gehouden. In het kohier van de beesten van 1526 kan men vinden, dat het aantal paarden op de Veluwe aanzienlijk was. Naar verhouding tot de grootte van de boerderijen en de totale oppervlakte cultuurgrond was het aantal paarden waarschijnlijk te groot. Het doel van deze overbezetting met paarden is niet duidelijk, maar een voordeel was zeker, dat hun mest ten goede kwam van de bouwlanden op de vruchtbare gronden. De stijging aan de opbrengstfactoren is wellicht toe te schrijven aan een vermeerdering van het rundvee en van de paarden.

III. DE MARKEN

In het voorafgaande is de aandacht gericht geweest op de ontginningen en de uitoefening van de landbouw. Op de Veluwe besloegen de cultuurgronden in de middeleeuwen echter slechts een klein deel van de totale oppervlakte, zodat ongeveer $\frac{3}{4}$ uit heide, zandverstuivingen, bossen en moerassen bestond.¹⁷⁴⁾ Het bouwland en de weilan-

den lagen in een smalle strook langs de rivieren en de kust en verder lagen er wat eilandjes cultuurgrond temidden van de wildernis. In landbouwtechnisch opzicht was er een scherpe scheiding tussen het land, dat door de mens in voortdurend gebruik was genomen en de daaraan vijandige wildernis. Ieder door de mens verlaten stuk viel spoedig tot zijn oorspronkelijke staat terug. In hoeverre er in de middeleeuwen gronden waren, die gedurende enkele jaren bebouwd werden en dan weer een tijd woest lagen, kan door gebrek aan gegevens moeilijk beoordeeld worden. Economisch beschouwd is de tegenstelling tussen gecultiveerde en ongecultiveerde gronden iets minder scherp, omdat de opbrengsten van het cultuurland relatief laag waren, terwijl de heide, bossen en moerassen voor de mens toch van enig nut waren. Evenwel is er dit belangrijke verschilpunt, dat de akkers en weilanden slechts in beperkte mate aanwezig waren, terwijl de ongecultiveerde gronden een haast onvoorstelbare omvang hadden. Weliswaar geen onuitputtelijk reservoir, omdat bij het zeer extensieve gebruik spoedig de grenzen van de exploitatiemogelijkheden bereikt waren.

Het gebruik, dat de bewoners van de Veluwe van de wilde gronden maakten, was in de loop der eeuwen aan veranderingen onderhevig. De ongecultiveerde gronden kregen telkens weer om andere redenen economische waarde, met als gevolg, dat het voorheen ongelimiteerde gebruik aan banden werd gelegd. De restricties namen toe bij de voortschrijdende vermeerdering van de bevolking en bij de uitbreiding van de cultuurgrond door ontginningen.

Er bestond een natuurlijk evenwicht tussen de oppervlakten van het bouwland en van de wilde gronden, waarop het vee werd geweid. De omvang van de veestapel werd bepaald door het aantal dieren, dat op de moerassige en met opslag begroeide gronden nog voldoende voedsel kon vinden. Het areaal bouwland was afhankelijk van de mest, die door deze veestapel 's winters in de stal werd geproduceerd. Voor zover er plaggenbemesting werd toegepast, bestond er tussen de cultuurgrond en de wilde gronden een zeer nauw verband, waarbij de oppervlakte van het bouwland afhankelijk was van de tijdsduur, waarbinnen de humuslaag op de wilde gronden, waar de plaggen gestoken waren, zich kon herstellen. Al naar gelang van de vruchtbaarheid van de plaggengrond en het aantal voeren plaggenmest, dat per hectare bouwland werd gebruikt, varieerde de verhouding van het bouwland tot de plaggengrond als 1 : 2 tot 1 : 7.¹⁷⁶) Men ziet, dat het bestaan van grote oppervlakten wilde gronden inherent was aan het oude landbouwsstelsel. De boeren moesten voor de uitoefening van hun bedrijf de beschikking hebben over arealen ongecultiveerde gronden, die enige malen groter waren dan de oppervlakten, die door hen bebouwd werden.

In de vroegere literatuur over de marken – meest van rechtshistorische zijde – heeft men weinig aandacht geschonken aan het doel van de marken. De onderzoekers hadden alleen oog voor de terminologie, alles wat op het gemeenschappelijk gebruik van land duidde, werd onder de gelijke noemer „mark” of „markgenootschap” gebracht. Men dacht niet aan verschillen in functie. Hier heeft men met hetzelfde bezwaar te maken, dat men eveneens tegen verschillende theorieën over de hoven kan aanvoeren¹⁷⁶): er is te veel aandacht aan het uiterlijk geschonken – de terminologie, het institutionele element – het essentiële, het economische aspect is verregaand verwaarloosd.

Het probleem of de boeren eigendoms- dan wel gebruiksrechten op de markegronden konden laten gelden, was vooral in de negentiende eeuw ten tijde van de markeverdelingen urgent, maar dit vraagstuk was vóór 1800 veel minder belangrijk. Het betekende toen alleen of de boeren al dan niet een zekere recognitie voor het gebruik moesten betalen. Vanzelfsprekend konden hierover onenigheden ontstaan, maar het wezenlijke belang van de boeren was, dat zonder gebruikmaking van de ongecultiveerde gronden hun bedrijf totaal niet kon worden uitgeoefend. Geen enkele grootgrondbezitter kon er over denken hun dit gebruik te ontnemen zonder zichzelf schade te berokkenen door het niet meer binnenkomen van de pachten of de leveringen in natura.

Met nadruk dient er nogmaals op gewezen te worden, dat de functie van de ongecultiveerde gronden niet steeds dezelfde is geweest. Men moet hierin differentiëren naar de behoeften van de gebruikers op verschillende tijdstippen.

De eerste vermelding van *marca* vindt men in een schenkingsoorakonde van 792/3, opgenomen in het goederenregister van de abdij te Lorsch¹⁷⁷). Walther en Richlint schonken de volgende op de Veluwe gelegen goederen: een hoeve met gebouw in *villa vel marca Uttiloch* (Uddel), 2/3 hoeve met boerderij in *villa vel marca Appoldro* (Apeldoorn), 1/3 hoeve met boerderij in *Zegoltmarca* (Zeggelaar? onder Barneveld), en tenslotte nog in de Noordgouw, bij de IJsselmonding, een derde deel van de *villa vel marca Rotherimarca* (onbekend). Uit de uitdrukking *villa vel marca* blijkt reeds, dat men *marca* hier in de betekenis van buurschap heeft gebruikt. De schrijvers van deze codex, die in Lorsch verbleven, hadden een grote voorliefde voor het woord mark, dat zij vrijwel achter iedere plaatsnaam zetten.¹⁷⁸)

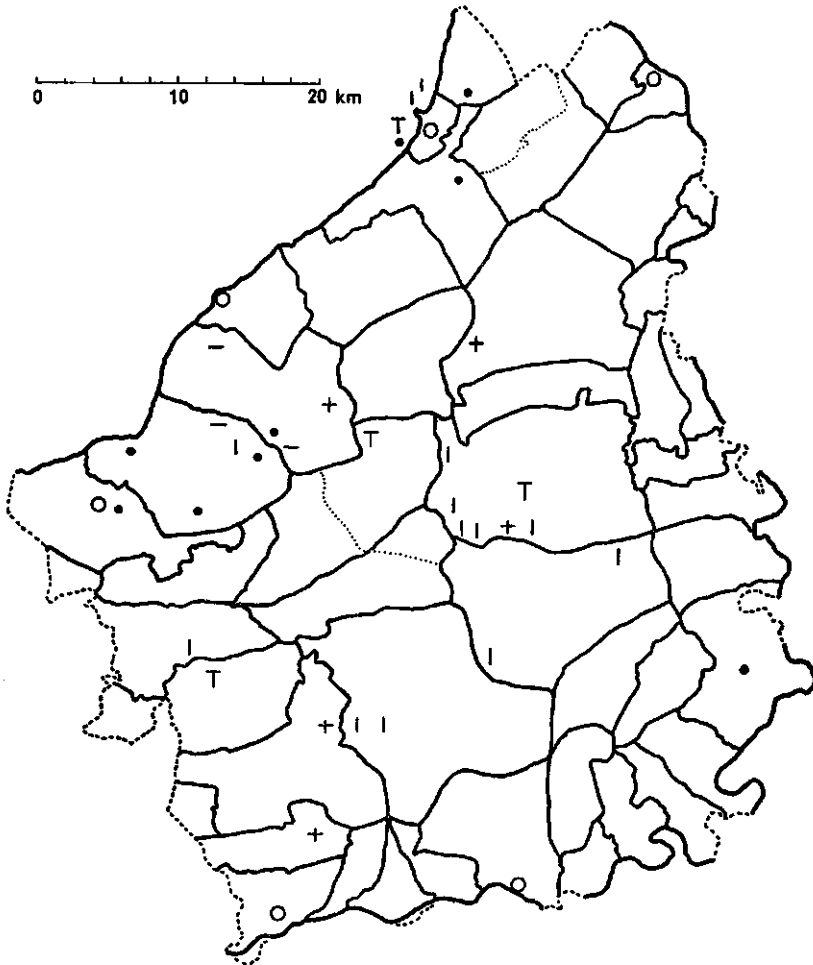
In de achtste en negende eeuw worden in enige goederenregisters en schenkingsoorakonden bossen op de Veluwe genoemd. Herhaaldelijk wordt er melding van gemaakt, dat in deze bossen ontginningen plaatsvonden. De ontginningen bij Doornspijk, Putten en Brummen

KAART IV

Bossen en ontginningen op de Veluwe vóór het jaar 1000

Forests and clearings in the Veluwe before 1000

- T Villa of marca (792/3)
- Comprehensio, ontginning
- Pastus porcorum, akere van varkens (855)
- Silva, bos
- + Forestum, foreest (996)
- Steden

waren in volle gang.¹⁷⁹) Behalve horige erven en ontginningen werden er aan de kloosters ook vaak bossen geschonken, soms was dit de helft van een bos, soms was dit een zesde deel. Deze bossen lagen onder

Beekbergen, Apeldoorn, Doornspijk, Garderen, Ermelo, Putten, Barneveld, Ede en Otterlo.¹⁸⁰⁾

In het geheel werden 18 bossen aan de abdijen te Werden en te Lorsch geschonken. Het schenken van delen van bossen heeft niets te maken met gemeenschappelijk eigendom in de zin van de markgenootschappen, maar de bossen maakten deel uit van bij erfenis onverdeelde boedels.

Waartoe deze bossen dienden, is niet in de schenkingsoorkonden vermeld. Uit een latere oorkonde van 996, waarbij de keizer de abdijs te Elten in het bezit van haar goederen bevestigde, worden vier foreesten op de Veluwe genoemd, waarin niemand zonder goedkeuring van de abdis herten mocht jagen.¹⁸¹⁾ Deze foreesten lagen bij Staveren, Wekerom (Ede), de Moft bij Bennekom en het Orderbos bij Apeldoorn. Zij ontleenden hun waarde aan de jacht. Het vlees en de huiden van het wild moeten kostbare goederen zijn geweest in een maatschappij, waarin het lonend was enkele eieren, kippen en varkens over lange afstanden te vervoeren. Wellicht waren de huiden door het gebrek aan textiel nog van groter waarde dan het vlees, immers ook de schapevacht was toen waardevoller dan het vlees.

In een schenkingsoorkonde van Folker aan het klooster te Werden in 855 vindt men vermeld: *in silva, que dicitur Puthem scaras XXVIII, in villa Irminlo in illa silva scaras LX, in villa Thri pastus porcorum XXXV*. In Putten en Ermelo werden dus scharen in de bossen geschonken, in Drie bij Ermelo de weide voor 35 varkens.¹⁸²⁾ In de middeleeuwen was het gebruikelijk de varkens de bossen in te drijven, waar ze dan hun voedsel moesten zoeken. In het Domesday Book van 1086 werd in sommige delen van Engeland de grootte van de bossen uitgedrukt in het aantal varkens, dat er in gedreven kon worden: een bos voor zes varkens. Ook in andere landen kende men dergelijke maten voor de bossen. In Putten en Ermelo is er sprake van scharen, waaruit blijkt, dat het gebruik van de bossen gelimiteerd was en dat men slechts gerechtigd tot het gebruik was voor een bepaald deel. De verklaring voor deze beperking is, dat de twee voornaamste doeleinden, waarvoor de bossen gebruikt werden, tegenstrijdig waren. Enerzijds dienden de bossen voor de jacht op het wild, anderzijds voor het voer van de varkens. De varkens vernielden evenwel het onderhout, dat het wild beschutting moest bieden en zij vraten de jonge loten op, die het wild tot voedsel moesten dienen. Het natuurlijke evenwicht tussen wildstand en bos werd door de varkens in gevaar gebracht. Op de duur moest dit zelfs tot vernietiging van de bossen leiden.

Het is begrijpelijk, dat reeds vroeg maatregelen werden beraamd om het gevaar voor uitroeiing van de wildstand en ontbossing tegen te gaan door het aantal varkens, dat in de bossen gedreven mocht worden, te beperken.¹⁸³⁾ De varkens werden vaak, indien dit mogelijk

was, in eikenbossen gedreven om daar zich met de eikels te voeden (akeren). Nu bestaat de mogelijkheid, dat de eikenbossen in Putten en Ermelo niet zeer groot waren en dat ook dit een reden was om het aantal varkens te beperken, dat in de bossen gedreven mocht worden.

Het schijnt mij toe, dat men bij deze beperkingen in het gebruik van de bossen nog niet van marken kan spreken. Sporen van marken en markgenootschappen in de latere betekenis vindt men pas in de dertiende eeuw. Vóór 1500 worden er op de Veluwe minstens 60 marken in allerlei bronnen genoemd. Dit is het minimum aantal, vermoedelijk zullen het er meer zijn geweest. Vergeleken met het materiaal uit de oostelijke gewesten zijn er op de Veluwe minder marken dan in Salland en Drente, maar meer dan in Twente, de Graafschap Zutphen en het Land van Vollenhove. De vermeldingen van marken, verdeeld over de verschillende streken en naar perioden is de volgende:

Vermeldingen van marken	vóór 1200	1200-1299	1300-1399	1400-1499	Totaal
Drente	—	4	16	46	66
Vollenhove	3	—	2	3	8
Salland	2	5	55	27	89
Twente	—	1	17	11	29
Graafs. Zutphen	1	16	2	15	34
Veluwe	—	5	35	20	60
Totaal	6	31	127	122	286

Het probleem, in hoeverre de marken vóór 1200 werkelijk reeds de functie van de latere markgenootschappen hebben vervuld, kan hier buiten beschouwing blijven, omdat dit niet op de Veluwe betrekking heeft.¹⁸⁴) Op een aantal oorkonden uit de dertiende eeuw rust de verdenking, dat ze onecht zijn, de bekende falsificaties van de kloosters Bethlehem bij Doetinchem en Dikninge bij Yhorst en van het proces om Mastenbroek in 1364.

Gaat men de Veluwse marken, die vóór 1500 vermeld zijn, op de kaart na, dan valt op, dat zij vooral voorkomen langs de Rijn en IJssel, van Heelsum tot de Tuiler mark tegenover Deventer (29 marken). Het tweede concentratiegebied ligt rondom Apeldoorn en vandaar noordwaarts tot Heerde (14 stuks), een derde groep ligt in de kerspelen Ede en Bennekom (6 stuks). Verder zijn er nog enkele verspreide marken, en wel in de omgeving van Doornspijk en Hattem (3 stuks), Ermelo, Putten en Nijkerk (5 stuks) en tenslotte nog Elspeet, Delen en de Lierdermark bij Beekbergen. Het zwaartepunt ligt dus in het gebied van de grote rivieren en van de Weteringen. De marken langs Rijn en IJssel hebben de vorm van vrij smalle stroken, die zich van de

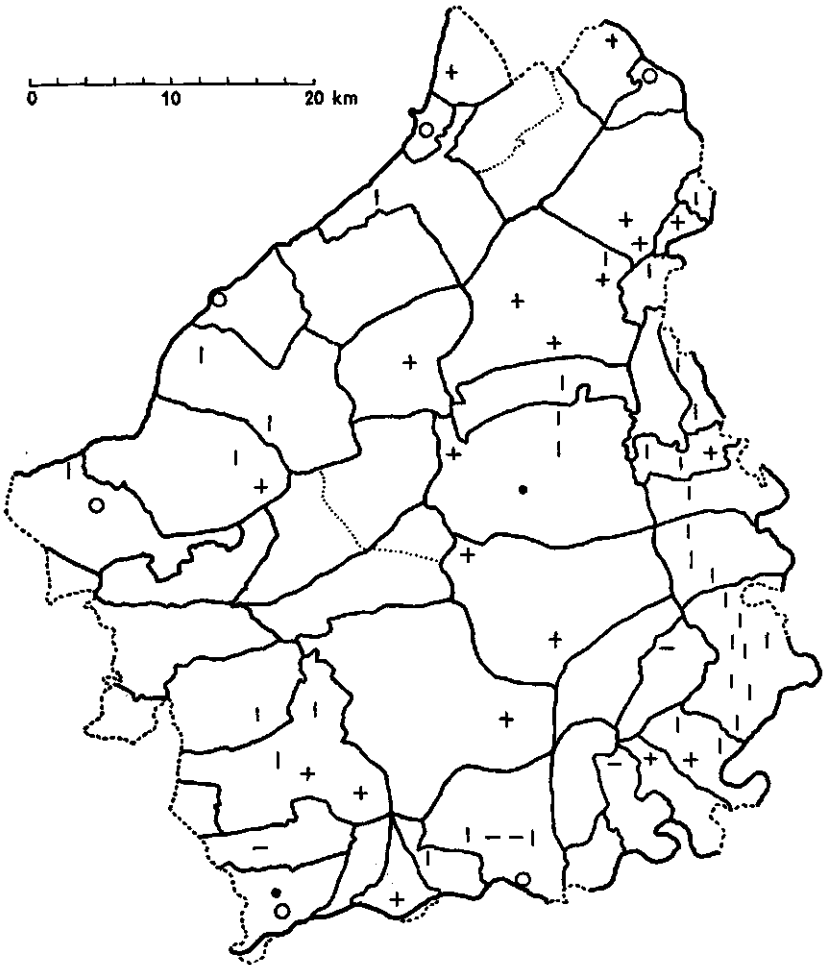
KAART V

Marken en maatschappen op de Veluwe vóór het jaar 1500

Commons in the Veluwe before 1500

Marken en maatschappen voor het eerst vermeld in de periode van:

- 1200-1299
- | 1300-1399
- + 1400-1499
- Buurwilkeuren
- Steden

rivier landinwaarts strekken. Door het Nijbroek werden de marken langs de IJssel onderbroken, doch zij zetten zich aan de westzijde van dit moerassig gebied voort om bij Oene toch weer de IJssel te bereiken.

Langs de rivieren toont de bodemgesteldheid op korte afstand grote verschillen: bij de rivier ligt laag land, vaak uitsluitend geschikt voor hooi- en weiland, iets hoger liggen de meestal zeer vruchtbare bouwlanden, waarna nog weer hoger de bossen en heidevelden komen. De boeren hadden bos en heide nodig voor de schapendrift, het akeren van de varkens, de verdere veedrift, de plaggen, het heidestrooisel en het hout voor timmerwerk en afscherming en als brandstof. Daar de buurschappen dicht opeen lagen, waren de stroken smal en de beschikbare wilde gronden beperkt. Naar middeleeuwse maatstaven was deze streek tamelijk dicht bevolkt. Het is niet verwonderlijk, dat men het gebruik van de wilde gronden moest limiteren.

Vóór 1300 kan men in de oorkonden en rekeningen slechts 5 aanduidingen vinden, die op het bestaan van marken op de Veluwe wijzen. In een oorkonde van 1231 betreffende de inning van tienden in Reden wordt gesproken over gemeenschappelijke rechten, zowel in de bossen als in de weilanden en de wateren en andere gemeenschappelijke zaken. Personen, die de tienden niet hadden gegeven, werden als straf door de kerspellieden van Reden van deze gemeenschappelijke rechten uitgesloten. Hieruit blijkt, dat de kerspellieden van Reden een gemeenschap vormden, die rechten had op gemeenschappelijke bossen, weilanden en stromen.¹⁸⁶⁾ Het meest belangwekkende van deze oorkonde is, dat men nog uitvoerig moest omschrijven, wat later veel korter met de termen markgenootschap en markegrond kon worden weergegeven. De term mark komt op de Veluwe niet eerder dan 1298 voor. We kunnen ten aanzien van de Veluwse marken hetzelfde constateren als bij die in de oostelijke gewesten, waar de term mark in echte oorkonden niet eerder dan 1259 vermeld wordt.¹⁸⁶⁾ Vóór 1259 gebruikt men allerlei omschrijvingen, de geijkte terminologie ontbreekt nog, omdat de marken in een vroeg stadium van hun ontwikkeling verkeren.

De overige vier aanduidingen van marken op de Veluwe dateren uit de beide laatste decennia van de dertiende eeuw. In een oorkonde van 1281 worden vermeld drie hoeven met *warscap* in bos en in weide, gelegen bij Lopen, ten westen van Arnhem.¹⁸⁷⁾ Deze drie hoeven zijn dus gerechtigd tot het gebruik van de gemeenschappelijke bossen en weilanden. Waardelen in Eerbeek en Reden vindt men in de landsheerlijke rekening van 1294/5¹⁸⁸⁾ Ook bij goederen in Bennekom behoren waardelen in bossen, hooi- en weilanden.¹⁸⁹⁾ De term mark treft men pas in 1298 aan in een oorkonde over een boedelscheiding, waarbij de commandeur van St. Jan in Arnhem o.a. een molen en twee hoeven bij Arnhem in de mark krijgt.¹⁹⁰⁾ Chronologisch volgt hierop de tynsrol van 1306 van de hof Loy bij Spankeren, waarin Soeren, Oeken, Brummen, Leuvenum en Rienderen marken genoemd worden.¹⁹¹⁾ Tot de bezittingen van Herbertus van Putten behoren goede-

ren, die gelegen zijn in de marken Ermelo, Aard en Aarderbroek bij Wilp, Wenum bij Apeldoorn, de Tuiler mark in Terwolde en de bosmark (*marca lignorum*) het Speulderbos in Ermelo.¹⁹²)

Wil men de functie van de mark leren kennen, dan heeft men aan enkele spaarzame gegevens over de vermelding van de term mark niet genoeg. Evenmin is het voldoende om te weten, dat personen gewaard zijn, waardelen hebben, d.w.z. gerechtigd zijn tot het gebruik van gemeenschappelijke bossen, heidevelden en weilanden. De verschillende functies van de mark vindt men alleen in de markerechten. Uit de periode van vóór 1500 zijn er 11 markerechten bewaard gebleven, waarvan sommige vollediger zijn dan andere. Behalve de markerechten zijn er nog twee buurwilkeuren, die zich slechts op enkele punten van de markerechten onderscheiden.

De elf markerechten zijn de volgende: 1. Wekerom onder Ede van 1349¹⁹³); 2. het Arnhemmer Bos in Arnhem met bepalingen uit 1405, 1408, 1420, 1441 en van vóór 1482¹⁹⁴); 3. het Putterholt in Putten van 1448¹⁹⁵); 4. Uchelen I, voornamelijk op het bos betrekking hebbende, van 1458¹⁹⁶); 5. Dieren I van 1462¹⁹⁷); 6. Soeren met bepalingen uit 1472, 1475 en 1477¹⁹⁸); 7. Reden en Wordreden van 1474¹⁹⁹); 8. het Hoogsoerense Bos van 1482 en een aanvullende bepaling van 1498²⁰⁰); 9. Uchelen II van 1484, dat voornamelijk bepalingen over de enk heeft²⁰¹); 10. het Reder en Monnikhuizer Bos bij Arnhem uit het einde der vijftiende eeuw²⁰²); 11. een ongedateerd markerecht van Dieren II, dat vermoedelijk eveneens uit het einde der vijftiende eeuw stamt.²⁰³)

De twee buurwilkeuren zijn opgesteld door de bureu van Orden bij Apeldoorn in 1481²⁰⁴) en van Wageningen over het gebruik van de bouw- en weilanden in 1492 (?).²⁰⁵)

Voorts zijn er nog enkele losse gegevens over de mark Lopen bij Arnhem en over buurschappen onder Brummen. In 1359 stond de hertog van Gelre toe het bos in Lopen en in Wiggere maalschap te verdelen onder de geërfden, het hout te verkopen of tot houtskool te verbranden en van de bosgrond en de heidevelden korenland te maken, waarvan echter tienden aan de hertog zouden moeten worden gegeven.²⁰⁶) De deling is slechts gedeeltelijk geschied, daar er uit 1460 nog een lijst van geërfden is.²⁰⁷)

Aan de bureu van Empe en Tonden onder Brummen werd in 1414 door de hertog van Gelre het visrecht op de IJssel gegeven.²⁰⁸) Een verzoek van de bureu van Voorstonden en Oeken, eveneens onder Brummen, om een nieuwe wetering, afwaterende op de IJssel, te mogen graven, werd in 1482 afgewezen.²⁰⁹)

Een aantal markerechten hebben speciaal op bossen betrekking. In

dat geval spreekt men soms van maalschappen, de erfgenamen worden malen genoemd en het markegerecht heet holtspake. Deze termen worden niet steeds systematisch toegepast, zo zijn er in Wekerom (1349) malen, doch in het markerecht komt geen enkele bepaling over bossen voor. Daarentegen vindt men in de rechten van het Arnhemse Bos (1408), het Hoogsoerense Bos (1482) en het Monnikhuizer Bos (ca. 1500) erfgenamen, gemene burenen en markgenoten en de bossen worden marken genoemd.

Men kan de bepalingen van de markerechten systematisch naar verschillende rubrieken groeperen. Ten aanzien van de Veluwe markerechten is ongeveer hetzelfde schema gevolgd, dat ook bij de Oostnederlandse reeds eerder is toegepast.²¹⁰) Daarin kan men de volgende grote rubrieken onderscheiden: A, bepalingen betreffende bestuur en rechtspraak; B, bepalingen betreffende het gebruik van de gemene grond; C, bepalingen betreffende de buurschap. Onderverdeeld omvat het schema de volgende groepen van bepalingen:

A. Bepalingen betreffende bestuur en rechtspraak:

- A 1. Eed af te leggen en entrée te betalen door de nieuwe maalman of markgenoot.
- A 2. Gerechtigden tot de mark, lijst van gerechtigden, bepalingen betreffende de waardelen, het schaarrecht, de verpachting of verkoop van waardelen.
- A 3. Bepalingen betreffende de wilkeur, het markerecht, de deelbijl of het markijzer bij houtverdelingen.
- A 4. Het markegerecht, de holtspake, tijd en plaats van samenkomst, de stemming, straf op afwezigheid.
- A 5. De markerichter of holtrichter, keuze of benoeming, vereisten voor het holtrichterschap, de verplichtingen, o.a. het afleggen van rekenschap, het houden van een stier en een beer.
- A 6. Keuze van en vereisten voor de schutters, forsters, deellieden, boswachters en andere personen, die toezicht op de naleving van de bepalingen moeten houden.
- A 7. De boeten, het panden van de boeten, de lossing der panden, de verdeling van de boeten, verlies van markgenootschap (ontmaling) als straf, herwinning van het markgenootschap, verplichting van iedere markgenoot tot het doen van aangifte van overtredingen.
- A 8. Verdeling van de mark.

B. Bepalingen betreffende het gebruik van de gemene grond:

- B I. Bepalingen betreffende bossen en heidevelden.
- B I 1. Hout kappen, loting en deling, verkoop en schenking aan derden van het toegewezen deel, vervoer van het gekapte hout, diefstal, houwen van ongedeeld hout, dit is hout, dat nog niet voor het kappen is aangewezen, houwen door onge rften, sprokkelen.
- B I 2. Akeren, overdracht of schenking van dit recht aan derden.
- B I 3. Plaggen steken, turf graven.
- B I 4. Heide maaien voor strooisel, overdracht of schenking van dit recht aan derden.
- B II. Bepalingen in verband met de akkerbouw.
- B II 1. De omheining van de enk ter bescherming van het bouwland tegen het loslopend vee (de enktein), de schouw van de omheining, palen omheiningen tegen zandverstuivingen.
- B II 2. De stoppelweide.

B II 3. De ruiming van aangegraven land, dat men ten koste van de wilde gronden ontgonnen had.

B III. Bepalingen in verband met de veeteelt.

B III 1. Het schutten van het vee, dat in de bouwlanden of op voor het vee verboden plaatsen werd aangetroffen, schutten van boventallig vee, dit is vee boven het voor ieder vastgestelde aantal, schutten van vee van ongeërfden en uitheemsen. Het geschutte vee werd door de schutter in beslag genomen en kon slechts tegen het geven van panden worden gelost.

B III 2. De veedrift, het drijven van schapenkudden, het houden van varkens, het ringen van varkens, het drijven van paarden en runderen, het tuieren van paarden.

C. Bepalingen betreffende de buurschap.

C. Bepalingen betrekking hebbend op de gehele dorpsgemeenschap, de buren en niet alleen op de markgenoten of malen, zoals over de meiboom, het opslaan van hutten op bouw- of weiland van een ander, het ploegen van het braakland, het vervoer van het geogoste graan van het land.

Schema van de markerechten

Bepalingen	1 1349	2 1408- 1482	3 1448	4 1458	5 1462	6 1472- 1477	7 1474	8 1482, 1498	9 1484	10 C. 1500	11 C. 1500
<i>A. Bestuur en rechtspraak</i>											
A 1	-	-	A 1	A 1	-	-	A 1	A 1	-	-	-
A 2	A 2	A 2	A 2	-	-	A 2	A 2	A 2	-	-	-
A 3	-	-	A 3	A 3	-	-	A 3	-	-	-	-
A 4	-	-	A 4	A 4	A 4	-	A 4	-	-	-	A 4
A 5	-	A 5	A 5	A 5	A 5	-	A 5	A 5	A 5	-	-
A 6	-	-	A 6	-	A 6	-	A 6	-	-	-	-
A 7	A 7	A 7	A 7	-	A 7	-	A 7	A 7	-	A 7	A 7
A 8	-	A 8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>B I. Bossen en heide</i>											
BI 1	-	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	-	BI 1	BI 1
BI 2	-	-	BI 2	-	-	-	BI 2	-	-	-	-
BI 3	-	BI 3	BI 3	-	BI 3	-	BI 3	-	-	BI 3	BI 3
BI 4	BI 4	BI 4	BI 4	-	-	BI 4	-	-	-	BI 4	-
<i>B II. Akkerbouw</i>											
BII 1	-	-	-	BII 1	-	-	-	-	BII 1	-	-
BII 2	-	BII 2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
BII 3	-	BII 3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>B III. Veeteelt</i>											
BIII 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1	-	BIII 1	-	BIII 1	BIII 1	BIII 1
BIII 2	-	BIII 2	-	-	-	BIII 2	BIII 2	-	-	-	BIII 2
<i>C. Buurschap</i>											
C	-	-	C	-	-	-	C	-	-	-	-

Schema van de buurwilkeuren

Bepalingen	Orden 1481	Wageningen I 1492?	Wageningen II 1492?
<i>A. Bestuur en rechtspraak</i>			
A 1	A 1	—	—
A 2	A 2	—	—
A 3	—	—	—
A 4	A 4	—	—
A 5	A 5	A 5	—
A 6	—	—	A 6
A 7	A 7	A 7	A 7
A 8	—	—	—
<i>B I. Bossen en heide</i>			
B I 1	BI 1	—	—
B I 2	—	—	—
B I 3	BI 3	—	—
B I 4	BI 4	—	—
<i>B II. Akkerbouw</i>			
B II 1	BII 1	—	BII 1
B II 2	—	—	BII 2
B II 3	—	—	—
<i>B III. Veeteelt</i>			
B III 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1
B III 2	BIII 2	BIII 2	BIII 2
<i>C. Buurschap</i>			
C	—	—	C

De vraag, in hoeverre in de markerechten een chronologische ontwikkeling geconstateerd kan worden, waarbij de oudere minder bepalingen dan de latere bevatten, kan moeilijk beantwoord worden, omdat het oudste markerecht van 1349 eigenlijk een bevestiging is van de verkoop van de onverdeelde gemene gronden in Wekerom door de graaf van Gelre aan de „gemeine maelen... ende oeren cateren”. De graaf staat hen bij de overdracht toe o.a. vee van niet-geërfden te schutten. Het is alleen de geërfden geoorloofd hei te maaien, de niet-geërfden moeten boeten betalen, waarvan 4 pond aan de graaf en slechts 4 schellingen aan de malen toekomen. De keuters mogen hun waardelen verkopen, waarbij de malen het recht van voorkoop hebben. Goed beschouwd, is dit een markerecht, dat door de graaf is verleend en hierin onderscheidt het zich van de overige markerechten. De andere markerechten dateren alle uit de vijftiende eeuw, dus uit een periode, toen zij reeds hun volle ontwikkeling bereikt hadden.

Sommige markerechten zijn gedeeltelijk van elkaar overgeschreven :

een aantal bepalingen uit het recht van het Arnhemmer Bos van 1408 vindt men terug in de rechten van de Reder en Monnikhuizer Bossen van ca. 1500; artikelen van het Dierense, Steensamer (Spankerense?) en Soerense markerecht van 1462 (Dieren I) keren terug in het bosrecht van Reden en Wordreden van 1474.

Indien we de frequentie van een aantal bepalingen onderzoeken, constateren we, dat bepalingen over de bossen en over het schutten van het vee in vrijwel alle markerechten voorkomen, in 9 van de 11 markerechten. De artikelen betreffende de bossen en het houtgebruik ontbreken slechts in het markerecht van Wekerom (1349) – wellicht omdat de heide hier belangrijker was dan het bos in het door de graaf afgestane gebied²¹¹) – en in het recht van Uchelen II (1484), dat voornamelijk bepalingen betreffende de enk bevatte, terwijl het gebruik van de bossen geregeld was in het recht van Uchelen I (1458). Bij de artikelen betreffende het hout valt enerzijds de zorg voor het bos op: men mocht geen rijs houwen, daar dit nadelig was voor het bos, er stonden boeten op het houwen van verschillende soorten hout en van groen hout, maar anderzijds het grote onderlinge wantrouwen: de angst voor diefstal en voor het kappen boven het toegestane deel, het verbod om het hout, dat men mocht hakken, aan anderen te verkopen, de strenge straffen op het kappen door ongeërften, die daarmee lijf en goed verbeurden (Dieren I), het verbod om met karren in het bos te komen (Reden en Wordreden).

Naast de veelal stringente bepalingen betreffende het houtgebruik waren er allerlei maatregelen tegen het weiden van vee door onbevoegden en tegen het weiden van vee boven het toegestane aantal. Men trachtte het bouwland, als daar het gewas op stond, tegen het loslopende vee te beschermen. Men vindt geen bepalingen over het schutten van vee in het markerecht van Soeren (1472), dat slechts fragmentarisch is, en in het recht van het Hoogsoerense Bos van 1482, dat alleen bepalingen over het bos bevat.

Indien men de bestuurlijke en juridische artikelen van de markerechten voorlopig buiten beschouwing laat en men zich beperkt tot de bepalingen, die op de agrarische functie van de marken betrekking hebben, dan volgen na de bepalingen over het houtgebruik en het schutten van het vee, in frequentie de bepalingen over het maaien van plaggen (in zes markerechten) en het maaien van heide (in vijf markerechten). Op het plaggen en heide maaien worden beperkingen gelegd in verband met de behoefte aan plaggengrond en strooisel. Dergelijke bepalingen ontbreken in de typische bosmarken Uchelen I (1458) en het Hoogsoerense Bos (1482) en in het markerecht van Uchelen II (1484), dat voornamelijk over de enk handelt.

Minder belangrijk zijn de artikelen over de veedrift (in vier markerechten), het akeren door de varkens (in twee markerechten), de

stoppelweide (in één markerecht) en de ruiming van het ten onrechte aangegraven land (in één markerecht).

Een inzicht in de zorg, die men aan de omheining (tuin) van de enk besteedde ter bescherming van het gewas, geeft het markerecht van Uchelen II (1484). De tuin van de enk werd in de laatste week van Maart geschouwd, een tweede schouw vond plaats vóór 1 mei. Het was de taak van iedere boer het hem toegewezen deel van de tuin (bestaande uit palen, wallen en rijshout) dicht te maken en te onderhouden. Wie aan deze verplichting niet binnen de gestelde termijn had voldaan, werd beboet. Zo lang het gewas op het veld stond, waren de boeren verplicht bij toerbeurt – door overgifte van een stok – iedere dag 's ochtends de tuin te schouwen. Indien de omheining in zo slechte staat was, dat een hert, een rund, varken, schaap of gans er toch in slaagde op het bouwland te komen, dan verviel de boer, die verantwoordelijk was voor dat gedeelte van de tuin, in een boete. Ook moest men boete betalen, indien men beesten in de enk hoedde en deze een ander schade deden. De eigenaar van losgebroke beesten, die in de enk getuierd waren,²¹²) stond ter genade van de bureu.

Het in de vroege middeleeuwen zo belangrijke akereu schijnt aan betekenis verloren te hebben. Bepalingen over het drijven van varkens in de bossen om eikels en beukenoten te zoeken treft men slechts in twee markerechten aan en dan nog zeer terloops, nl. in de markerechten van Putterholt (1448) en van Reden en Wordreden (1474)¹³²) Wellicht hangt dit samen met een verschijnsel, dat in de meeste West-europese landen optreedt: in de vroege middeleeuwen overwogen de varkens en de schapen, in de latere middeleeuwen zijn de runderen en paarden van groter economische betekenis geworden.

In het markerecht van het Arnhemmer Bos wordt in 1408 bepaald, dat de beesten niet in de lente, als het land bezaaid was, of in de oogst op het bouwland gedreven mochten worden, doch wel weer als het land „ledich ende bloet” was, dus als de oogst van het land was. Hier heeft men vermoedelijk met de stoppelweide te maken.

De artikelen betreffende het bestuur en de rechtspraak verschaffen ons inlichtingen over de plaats, waar de zittingen van het markegerecht gehouden werden, over het aantal bijeenkomsten per jaar en over de dagen, waarop dit geschiedde. Andere vragen, die meer op het bestuur betrekking hebben, zijn: door wie werden de markerechten opgesteld, wie kozen of stelden de markerichters of holtrichters aan, wie waren de geërfden en hoe werden de boeten verdeeld?

Het markegerecht of de holtspraak werd in Putten (1448) in de kerk afgekondigd en moest dan binnen 24 uur gehouden worden, in de Soerense mark (1475) vond de zitting plaats op het kerkhof in Spanke-

ren, in het maalschap van de Redense en Wordredense bossen (1474) bij goed weer in het bos en bij slecht weer in de kerk te Reden en in de mark van het Hoogsoerense Bos (1498) in de hof te Apeldoorn, welke aan de kapittel van St. Marie te Utrecht behoorde.

De geschreven markewilkeur en het deelijzer voor de houtdelingen van de mark in Uchelen (I, 1458) waren opgeborgen in een kist in de kerk te Beekbergen, de krombijlen voor de houtkap bij de houtdelingen in de Redense en Wordredense Bossen (1474) werden in het St. Agnietenklooster in Arnhem bewaard.

Het aantal vergaderingen en zittingen wisselde van één tot vier per jaar. In Uchelen (I, 1458) hield men vier holtspaken, in Reden en Wordreden (1474) en in Dieren II (ca. 1500) kwam men éénmaal per jaar bijeen en wel omstreeks St. Lambert (17 september). Van de bijeenkomsten te Uchelen is bekend, dat deze o.a. op St. Margriet (13 juli) en op St. Lucia (13 december) vielen. De malen en erfgenamen van het Arnhemmer Bos kwamen bijeen op 17 maart (1408) en de avond vóór St. Martini translatio, 3 juli (1441). De Soerense mark hield steeds zittingen op maandag: in 1472 op maandag 4 mei (na de meidag), in 1475 op maandag 16 januari (na St. Ponciaan) en in 1477 op maandag 11 augustus (na St. Laurentius). Hier zal men wel vier maal per jaar zittingen hebben gehouden. Het maalschap van de Hoogsoerense Bossen kwam vermoedelijk slechts éénmaal per jaar bijeen, steeds in de maand mei (de Meysprake). In 1498 geschiedde dit op 15 mei (dinsdag na St. Servaas).

De markerechten werden vaak door de markgenoten gezamenlijk opgesteld: in het Arnhemmer Bos (1408) waren het de malen en gemene erfgenamen, in Putten (1448) de malen, in de Redense en Wordredense Bossen (1474) de erfgenoten en malen. In Uchelen I en II (1458 en 1484) en het Hoogsoerense Bos is het markerecht vastgesteld door erfgenamen en burenen. In deze laatste markerechten komt tot uitdrukking, dat de gehele buurschap betrokken was bij het markerecht en niet alleen de gerechtigden tot de gemene gronden. Tot de buurschap behoorden ook de keuters en de mensen, die geen of weinig grond bezaten, zoals de ambachtslieden, de herbergier, etc. In Dieren I en II (1462 en ca. 1500) is het markerecht uitgevaardigd door de commandeur van de Duitse Orde tezamen met de erfgenamen. De commandeur bekleedde tevens de functie van markerichter of markgraaf en aan hem behoorde de hof te Dieren. Hier heeft men dus een bevoorrechte positie in de mark van vermoedelijk de grootste grondbezitter.

Bij de aanstelling of de keuze van de markerichter komt men vaak op het spoor, wie de belangrijkste en machtigste personen waren in de mark. Een keuze uit en door de erfgenamen vindt men in Uchelen I (1458) en vermoedelijk in Putten (1448). In het maalschap van het

Arnhemmer Bos (1408) en vermoedelijk ook van het Reder en Monnikhuizer Bos (ca. 1500) werd de markerichter aangesteld door de abt van Prüm, die in Arnhem een hof bezat. In Dieren I (1462) trad de commandeur van de Duitse Orde of diens vertegenwoordiger als markerichter op. In het Hoogsoerense Bos (1482) werd de rechter, hier buurscholt genoemd, gekozen door de prior van het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, ridder Evert van Wilp, Jan Bentinck en de gemene bureu. De drie eerstgenoemden zullen wel tot de belangrijkste grondbezitters in deze streek behoord hebben.

Lijsten van geërfden van vóór 1500 zijn slechts bekend van de Lopenner mark (1460) en van het Arnhemmer Bos (vóór 1482). In Putten luidde één van de bepalingen van het markerecht, dat een lijst van de gerechtigden tot het Putterbos moest worden aangelegd. Indien zulks geschied is, is deze lijst verloren gegaan.

Volgens de beide bewaard gebleven lijsten behoorden tot de geërfden o.a. de hertog van Gelre, de abt van Prüm, de abdis van Elten, de commandeur van St. Jan, de prior van Monnikhuizen, een aantal edelen en voorname Arnhemmer burgers. Zij waren de grondeigenaren. In hoeverre ook nog boeren tot de markgenoten behoorden, is moeilijk te beoordelen, maar men krijgt de indruk, dat hun aantal in beide marken onbeduidend was.

De boeten werden meestal verdeeld tussen de markgenoten en de markerichter. Evenwel in Wekerom (1349) kwamen van de boeten voor het schutten van vee 4 pond aan de graaf en slechts 5 schellingen aan de malen. In het Arnhemmer Bos (1408) en het Reder en Monnikhuizer Bos (1474) is $\frac{1}{3}$ voor de markerichter, $\frac{1}{3}$ voor de markgenoten of malen en $\frac{1}{3}$ voor de schutter. In de rechten van het Putterholt (1448) en Dieren I (1462) is $\frac{1}{3}$ voor de holtrichter en $\frac{2}{3}$ voor de markgenoten of malen, in Dieren II (ca. 1500) is de helft voor de schutter en de andere helft voor de markerichter en markgenoten samen, en in Reden en Wordreden (1474) is $\frac{1}{3}$ voor de holtrichter en $\frac{2}{3}$ dient ter bestrijding van de kosten van de holtspraak.

In sommige marken moest de nieuwe maalman een eed afleggen, waarbij hij zwoer de mark te zullen beschermen en overtredingen aan te geven. Alleen in het recht van het Hoogsoerense Bos (1482) en in de buurwilkeur van Orden (1481) zijn bepalingen opgenomen, dat de nieuweling aan de gemene bureu een vat bier en een vette hamel moet aanbieden.

Verdeling van de markegronden vond toen nog weinig plaats; hierover zijn alleen gegevens bewaard gebleven over een deling van de Lopenner mark in 1359 en van het Arnhemmer Bos vóór 1482.

De huidige historicus is geneigd, misschien teveel geneigd, om in dergelijke gemeenschappen naar een of andere vorm van een democratisch regiem te zoeken, waarin alle deelgenoten gelijkgerechtigd zijn

en in dezelfde mate deel hebben aan de besluitvorming. Een dergelijke probleemstelling is echter verkeerd, omdat in de middeleeuwen de verhoudingen geheel anders waren. We kunnen bij de Veluwe marken opmerken, dat er in sommige een sterk overwicht was van één of enkele grootgrondbezitters, maar dat in andere grondbezitters, pachters en katers (keuters) deel hadden in de mark of maalschap. In Putten (1448) was bepaald, dat de pachters ook maalmannen waren, mits zij voor de tijd van minstens zes jaren een bedrijf gepacht hadden. De keuters in Wekerom (1349) konden evenals de grotere boeren waarden bezitten.

In Dieren I (1462) luidde één van de artikelen, dat besluiten bij meerderheid van stemmen, zouden gelden als eenstemmig te zijn genomen. Dit klinkt zeer democratisch, vooral in een mark waar de commandeur van de Duitse Orde zo'n grote invloed had. Deze bepaling kan echter ook ten gunste van de commandeur gewerkt hebben, indien hij praktisch steeds over de meerderheid beschikte.

Er bestaat een onderscheid tussen markgenoten en burenen: de eersten zijn een genootschap van gerechtigden tot de gemene gronden, de laatsten omvatten de gehele dorps- of buurschapsgemeenschap. Een scheiding tussen markerechten en buurwilkeuren is nuttig om theoretisch deze beide gemeenschappen uit elkaar te houden, in werkelijkheid bestaat er weinig verschil tussen de buurwilkeur van Orden (1481) en het markerecht van de Hoogsoerense Bossen (1482). In het algemeen zijn de bevoegdheden van de buurschap uitgebreider. Reeds is erop gewezen, dat het visrecht op de IJssel in 1414 aan de burenen van Tonden en Empe werd toegewezen en dat het de burenen van Voorstonden en Oeken in 1482 verboden werd een wetering te graven voor betere afwatering.²¹⁴)

De bepalingen in de markerechten van Putterholt (1448) en Reden en Wordreden (1474) over de meiboom herinneren eveneens aan het bestaan van de buurschap. In het recht van Putterholt wordt toegestaan, dat op de avond vóór 1 mei de dorpsbewoners en zij, die om de enk wonen, een esboom halen uit het bos. Als contra-prestatie zijn zij echter verplicht om, in geval van bosbrand, te helpen met het blussen. In het recht van de Reder en Wordreder bossen wordt het daarentegen verboden om meibomen uit het bos te schenken.

In Putten komt het onderscheid tussen de twee groepen, de maalmannen, de gerechtigden tot het bos enerzijds en de „dorpers” anderzijds duidelijk tot uitdrukking. Hetzelfde onderscheid vindt men eveneens in het markerecht van Dieren I (1462), waarin een bepaling is opgenomen, waarbij geregeld wordt, op welke wijze een twist tussen de markgenoten en naburen (= burenen, dorpsbewoners) beslecht dient te worden.

Er zijn uit de periode van vóór 1500 drie buurwilkeuren bewaard gebleven, nl. van Orden (Apeldoorn) van 1481 en van Wageningen (twee van 1492).²¹⁵ In de buurwilkeur van Orden zijn artikelen opgenomen over de veedrift, het plaggen maaien, turf graven, hout hakken en de enktuin. Het zwaartepunt ligt in deze wilkeur bij de bepalingen over de uitoefening van het landbouwbedrijf, de bescherming van de bouwlanden en het plaggen maaien. Zo is het verboden in de enken of elders groene plaggen te maaien, wel mag ieder zoveel hei maaien als hij nodig heeft. De buurscholt wordt gekozen, hij dient rekenschap af te leggen van zijn beheer. Ieder, die een vol vierendeel bezit, is stemgerechtigd. De waardelen kunnen verkocht worden.

De Wageningse buurwilkeuren regelen vooral het gebruik van de bouwlanden en de veedrift. Het vee mag geen schade toebrengen aan het gewas. De schapen mogen alleen in besloten kampen gedreven worden. Het is niet duidelijk of hiermee bedoeld is, dat de schapen op de eng in perken gedreven moeten worden om daar gedurende enkele dagen hun mest te deponeren, waarna de omheiningen weer op een ander stuk land geplaatst worden. De varkens mogen in de stad slechts in varkensschotten worden gehouden en ieder varken ouder dan drie maanden moet geringd zijn. Streng toezicht is er op het vervoer van de garven na de oogst. Men is blijkbaar zeer bevreesd voor diefstal als het graan nog in garven op het land staat. Zij, die minstens een halve morgen land bezitten, mogen hun paarden in de Nude hoeden, op de Berg moeten de paarden getuierd worden. De buren zijn verplicht de zomerbraak te ploegen (*eren*), minstens een halve morgen per dag (ong. 0,4 ha). Dit diende om te sterke groei van het onkruid tegen te gaan, waarvan anders de aangrenzende akkers de bezwaren zouden kunnen ondervinden. Op het bestaan van een gereglementeerd drieslagstelsel (*Flurzwang*), waarbij de werkzaamheden op de enk voor alle boeren geregeld werd, wijst dit niet. Als de bouw gedaan was, mocht geen vreemd vee op de akkers gedreven worden. Dit houdt vermoedelijk in, dat het recht van stoppelweide voor de buren zelf werd gereserveerd. Om de bouwlanden lag een enktuin, waarvan de doorgangen voor het drijven van het vee naar de bossen en heidevelden met hekken moesten worden afgesloten.

In deze buurwilkeuren van Wageningen vindt men veel minder over het gebruik van en het gerechtigd zijn tot de gemene gronden dan in de markerechten. Het is vooral de uitoefening van de akkerbouw, die voor deze gemeenschap belangrijk is. Op dit punt treedt het onderscheid tussen markgenootschap en buurschap het duidelijkst aan de dag.

Tussen de Veluwse markerechten en die van de markgenootschap-

pen ten oosten van de IJssel bestaan een aantal verschilpunten. Op de Veluwe vindt men meer bepalingen over de bossen en de heide, daarentegen minder over de akkerbouw, het akeren van varkens en het turf graven. De imkerij wordt op de Veluwe zelfs in het geheel niet genoemd. Onbekend in het oosten is, dat de nieuwe markgenoot een eed moet afleggen of trakteren. Ook valt op, dat op de Veluwe de keuters slechts éénmaal worden vermeld. Enkele markerechten op de Veluwe hebben een meer systematische indeling dan men in het oosten van het land gewend is, bijv. Uchelen I vooral over het bos, Uchelen II over de enktein; in Wenum (1580) treft men achtereenvolgens aan bepalingen over plaggen, turf en hei, daarna over de schapendrift en het schapen hoeden en tenslotte over de enktein.²¹⁶) Nog duidelijker dan in het oosten van het land is het ontbreken van de buurschapsbepalingen in de Veluwse markerechten. Zelfs de artikelen betreffende de meiboom, die hierboven bij de buurschapsbepalingen gerekend zijn, zijn eigenlijk in de markerechten opgenomen in verband met de deling van het hout onder de maalmannen.

Men wordt getroffen door de verschillende verboden, waaruit een sterk onderling wantrouwen spreekt. Men is bang voor diefstal van hout en garven, niet alleen door vreemden, maar ook door de medeburen en -markgenoten. Er is een voortdurende wederzijdse controle, waarbij een ieder aangemoedigd wordt overtredingen van anderen, die door hem worden opgemerkt, aan te geven. De onderlinge sociale controle is in de middeleeuwen op de Veluwe wel zeer sterk geweest. In het oosten van het land valt hierop veel minder de nadruk. Misschien is dit ook een gevolg van de omstandigheid, dat de gelegenheid tot diefstal in bossen gemakkelijk is en de controle moeilijk. Wellicht was het rechtsgevoel op dit punt minder sterk ontwikkeld. Overigens blijkt uit tal van bepalingen de economische waarde van het hout in de veertiende en vijftiende eeuw: bepalingen over de verkoop van hout aan derden (kooplieden in het markerecht van Putterholt, 1448)²¹⁷), verpachting van hout en het hout kappen door uitheemsen wijzen op de waarde van het hout niet alleen voor de markgenoten, maar ook voor personen buiten de mark. Van elders was er blijkbaar vraag naar het Veluwse hout, wellicht uit de steden in Gelderland, Utrecht en misschien Holland.

In de rechtshistorische literatuur heeft men een tijdlang geprobeerd een verband te leggen tussen de hoven en de marken. Uit de hof met de daaromheen wonende horigen zou op de duur de mark met de markgenoten zijn ontstaan. Omgekeerd zou er in iedere mark oorspronkelijk één hof zijn geweest. Om deze hofmark-theorie te verdedigen of te bestrijden hebben voor- en tegenstanders naarstig naar hoven gespeurd,

waarbij de vraag of er in één mark één dan wel twee of meer hoven konden voorkomen van groot belang werd geacht.²¹⁸) Daarbij werd evenwel over het hoofd gezien, dat er grote verschillen bestonden tussen de hoven en dat slechts een klein deel van de hoven de werkelijke hof functies heeft uitgeoefend, terwijl de grote meerderheid uitsluitend in naam hof heette, doch geen enkele hof functie vervulde.²¹⁹)

Men kan nu de vraag in een iets andere vorm herhalen, of er op de Veluwe marken zijn, waarin twee of meer functionele, eventueel twijfelachtig functionele, hoven voorkomen. Deze vraag is met betrekking tot de marken zeer moeilijk te beantwoorden, doch wel is bekend, dat 14 van de 25 Veluwse hoven in zes steden en dorpen waren gelegen. In Arnhem waren er hoven van de abdijen te Prüm en te Elten, in Velp van de abdij te Deutz en van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, in Brummen van de abdij te Elten en van de proosdij van St. Pieter te Utrecht, in Putten van de abdij Abdinkhof te Paderborn, van de abdij te Werden en de heer van Putten, in Wageningen de hof Dolder van de proosdij van St. Jan te Utrecht, de Ruwenhof van de graaf van Gelre en wellicht nog de hof Nodeke, eveneens van St. Jan, en tenslotte in Renkum hoven van de abdijen Abdinkhof en Elten. Ook in de oostelijke gewesten vindt men voorbeelden van twee of meer hoven in één plaats: in Zutphen (2), Lochem (2), Deventer (2), Oldenzaal (3), Delden (2), Groningen (2). Deze opeenhoping van verschillende functionele hoven in één plaats laat eens te meer zien, dat de hofmark-theorie, ook onder de gewijzigde opvattingen in zake de hoven, geen standhoudt.

Bij de probleemstelling van het verband tussen hoven en marken blijkt echter, dat men dit vraagstuk uitsluitend van een rechtshistorische zijde heeft benaderd zonder zich af te vragen, waartoe de hoven en de marken dienden.

De hoven zijn ontstaan en hebben hun functie vervuld in een tijd toen de staatsmacht verbrokkeld was en er een zeer gebrekkig ruilverkeer bestond door het ontbreken van voldoende ruilmiddelen. De hoven beleefden in onze streken hun bloeiperiode van de achtste eeuw tot ongeveer 1200. Daarna werd de landsheerlijke macht sterker en nam het gebruik van geld als ruilmiddel toe. De hoven verloren diensgevolge hun functie, al wisten sommigen hun bestaan nog tot het einde van de achttiende eeuw te rekken.

Het ontstaan van de marken hangt samen met beperkingen in het gebruik van goederen, die oorspronkelijk geen economische waarde hadden. Wegens de schadelijkheid voor wildstand en bos werden in de achtste en negende eeuw beperkingen voor het akkeren van de varkens ingevoerd. In de dertiende eeuw nam de vraag naar hout toe, de gemeene gronden werden intensiever gebruikt voor het weiden van vee en er werden plaggen gestoken voor bemesting en verbetering van het

bouwland. Toen vormden zich de markgenootschappen, waarin zij zich verenigden, die tot het gebruik van de gemene gronden gerechtigd waren, met uitsluiting van de uitheemsen, de nieuw gevestigden en de keuters, kortom de dorpers. Het ontstaan van deze markgenootschappen in de dertiende eeuw stond in verband met de bevolkingsvermeerdering, die men overal in Europa in de twaalfde en dertiende eeuw kan waarnemen. Ook op de Veluwe werd er druk ontgonnen, tot zelfs nog in het midden van de veertiende eeuw.

In dezelfde tijd, dat zich de neergang van de hoven voltrok, ontstonden de marken. De oorzaken van het verval van de hoven en het ontstaan van de marken waren, ondanks de gelijktijdigheid van beide processen, toch zeer verschillend. De taak van de hoven naderde het einde door het sterkere landsheerlijke gezag en het ruimer in gebruik komen van het geld als ruilmiddel. De marken daarentegen ontstonden ten gevolge van een intensievere exploitatie van bossen, heidevelden, moerassige weilanden, etc., welke noodzakelijk was door de toename van de bevolking. De stijging van de bevolkingsdichtheid leidde zowel tot ontginningen als tot een intensievere exploitatie van de bestaande landbouwbedrijven. De waarde en het gebruik van de wilde gronden nam toe, zodat het noodzakelijk werd beperkingen op te leggen. Zij, die rechten op deze gronden konden laten gelden, verenigden zich om deze te beschermen.

SUMMARY

STUDIES CONCERNING THE AGRARIAN HISTORY OF THE VELUWE IN THE MIDDLE AGES

1. The settlements

The history of human inhabitation in the Veluwe (province of Guelderland) is not different from the general European development. Some traces indicate that the settlements were situated on the high, light sandy areas in pre- and protohistorical times (before 400 A.D.). In the 8th and 9th centuries most settlements were found in the heavier areas along the banks of the rivers Rhine and Ysel, while people were busily reclaiming in the north-west and north-east corner near the coast of the Zuider Zee (maps I and IV). The abbeys of Werden, Paderborn and Elten had their properties in this region. The reclamations more or less came to a standstill after 855; this was perhaps resulting from the invasions of the Vikings. From the 11th century onwards there began again a period of reclamations on a large scale. First along the lower part of the Ysel, then along the coast where the commercial towns Harderwijk and Elburg came into existence, and finally along the western border, a low, marshy area („Gelderse Vallei"). The middle part of the Veluwe remained very sparsely populated. In the 12th and 13th centuries the reclamations were mainly undertaken by the manors of the chapters of

Utrecht. In the 14th century the Frisians and people from the County of Holland settled down in the marshes along the coast.

The same recession we find everywhere else, occurred also in the Veluwe in the 14th century. Up till 1350 there was a great deal of reclamation but after that time it stopped. There are many reports of deserted farms, waste land and sand-drifts. Between 1369 and 1393 the revenues of the first-tilling tithes rapidly decreased. From the 15th century there are reports again about some new reclamations.

This outline of the history of the settlements is confirmed by the development of the ecclesiastical organization (map II), the history of the church-buildings and the patron saints. It is a common occurrence in the Veluwe for the churches to be founded on the land of the manors that belonged to the abbeys or the chapters. Sometimes the church has been built close to the manor.

Although the population at any rate had increased up till 1350, it is difficult to ascertain whether the area of cultivated land had augmented to a similar extent. There are indications that, especially on the farms of villeins the households were exceptionally large. It was not allowed to divide these farms in case of inheritance. Younger sons and daughters also went off or settled on small cottage-farms.

II. Agriculture

From the revenue registers and leases it can be deduced that rye, barley and oats were the most important cereals (map III). Wheat was only grown in a few places; buckwheat is mentioned in 1417 for the first time. Beans, peas, vetch, rapeseed and flax were only of minor importance. Poultry and pigs were kept commonly. On the moorland that belonged to the count, farmers tended 7,650 sheep in 1294/5. The farms of the villeins along the coast and the rivers had to provide rather large quantities of eel, pike and herring.

The payments in kind were heavy in the 9th century, but in the course of the centuries they have been reduced. For the farmers it was a great advantage when they could replace the payments in kind by payment in money (from the 12th century onwards). In the leases the rent is calculated in money since 1279.

The ploughing, carrying and other services the villeins had to perform, were of little importance. The farms of the villeins were often situated at a large distance of the manors. Moreover, the manors had no large demesnes: 12-67 acres of arable land. A normal family-sized farm had probably 20-25 acres of arable land.

About the size of the production little is known, but there are some indications that the yield of rye per area unit went up considerably between the 13th and 16th centuries. Presumably this is linked up with the increase of the livestock, especially of cattle and horses. From an assessment list of 1526 it appears that many horses were kept in the Veluwe.

III. The marks

At least 3/4 of the total area of the Veluwe consisted of moorland, woods, marshes and sand-drifts; yet these regions also had their economic importance. The function of these lands underwent some changes in the course of

time, according to the needs of the users at various points of time. In the 8th and 9th centuries the woods were used as hunting grounds and at the same time the farmers were allowed to drive their swine herds into the woods to look for food (map IV). As the pigs ruined the undergrowth that sheltered the game and ate the young shoots that served for food to the game, measures were devised early to restrict the number of pigs that was allowed to be driven into the woods.

Traces of the later mark-communities, in which the use of the non-cultivated fields was regulated, are found in the charters from 1236 onwards. Before 1500 there are altogether 60 marks known in the Veluwe (map V). From the period 1349-1500 eleven mark-regulations and three village by-laws have been preserved. In the mark-regulations conditions were written down concerning the use of the woods and the timber, the grazing of livestock and the impounding of cattle found straying on the cultivated land; further conditions concerning the cutting of sods that served to manure arable land, the fencing in of the open fields, etc.

The mark-communities were constituted by all people entitled to the common fields (the landowners, sometimes the tenants as well and sporadically the cottagers), the village-communities contained all the inhabitants of the settlement. The village by-laws especially controlled the use of the open fields and the cattle-driving. Remarkable in the mark-regulations of the Veluwe is the great mutual distrust and the stringent social control.

There is no connection between the manors and the marks. The manors rose and functioned in a time when the power of the state had disintegrated and the exchange had been defective through the lacking of money. The heyday of the manors in the Veluwe is from the 8th century up till roundabout the 12th century. After that they lost their function on account of the consolidation of the authority of the count and the increased payment in money. The coming into existence of the mark is closely connected with the more intensive use of the non-cultivated fields for sod-manuring, the grazing of cattle and the augmented demand for timber, even from merchants from elsewhere. This intensive use was the consequence of the growth of population in the 12th and 13th centuries. During the times that the manors declined the marks came into being. The reasons for the decay of the manors and the rise of the marks were highly different, in spite of the simultaneousness of both processes.

The history of the manors in the Veluwe will be treated in an article in the Essays on the occasion of the jubilee of the Study-circle for the History of Agriculture (*De Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw*), 1939-1964.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN VOOR BRONNENPUBLIKATIES

Blok	D. P. BLOK, <i>Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden</i> , Assen, 1960.
DO. II	J. J. DE GEER TOT OUDEGEIN, <i>Archieven der ridderlijke Duitsche Orde, balie van Utrecht</i> , dl. II, Utrecht, 1871.
Glöckner	K. GLÖCKNER, <i>Codex Laureshamensis</i> , 3 Bde, Darmstadt, 1929-1936.

- GM. J. J. S. SLOET, *Geldersche markerechten*, Werken oud vaderlandsch recht, 2e reeks, nos. 12 en 15, 2 dln., 's-Gravenhage, 1911-1913.
- Heringa HvP. E. HERINGA, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, etc., 1931.
P. N. VAN DOORNINCK en P. C. MOLHUYSEN, *Staat der bezittingen van Herbertus van Putten en andere leden van zijn geslacht, omstreeks 1313*, Haarlem, 1902.
- Kok H. J. KOK, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.
- Loeff J. LOEFF, *Het archief der commanderij van St. Jan te Arnhem*, 's-Gravenhage, 1950.
- Maris A. J. MARIS, *De leen-, keurmedige en tynsgoederen van de Sint Salvator-abdij te Prüm, in Gelderland (Leenkamer van Klarenbeek)*, Arnhem, 1934.
- Muller, St. Jan S. MULLER Fz., *Lijst van de goederen en rechten behoorende aan de proosdij van St. Jan te Utrecht in de 15de eeuw, in Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht, IV (1903) 239-316.*
- Muller, St. Pieter S. MULLER Fz., *Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht in het laatst der 13de eeuw, in Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht, II (1892) 43-65.*
- Nijh. Ged. I. A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, 6 dln., Arnhem, 1830-1875.
- OGZ. L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelte en Zutphen*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1872-1876.
- OUI. S. MULLER Fz., K. HEERINGA en F. KETNER, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht, 's-Gravenhage, 1920-1959.
- Rek. Geld. L. S. MEIUIZEN, *De rekening betreffende het graafschap Gelre*, 1294/5, Groningen, 1953 (N.B. De verwijzingen zijn steeds naar de paginering van de tekst van de rekening).
- van Schouwen Sloet, Putten G. A. VAN SCHOUWEN, *De Kelnarij van Putten*, Arnhem, 1909.
L. A. I. W. SLOET, *De bezittingen van het Benediktijner klooster van St. Petrus en Paulus te Paderborn, geheeten Abdinkhof, in Gelderland, hoofdzakelijk in Putten, in Verslagen en mededeelingen der Kon. Ak. van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, 3e reeks, dl. VI (1889) 206-264.
- Sloet, Voorst L. A. J. W. SLOET, *De hof te Voorst*, in „*Van al's*”, Arnhem, 1871, pp. 177-302.
- van Spaen W. A. VAN SPAEN, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland. Codex diplomaticus*, dl. IV, Utrecht, 1805.
- SV. P. N. VAN DOORNINCK, *Schatting van den Lande van Gelre voor de Veluwe van het begin der 14de eeuw*, Haarlem, 1905.
- TE. N. C. KIST, *Tynsboek (van Elten)*, in *Nieuw archief voor de kerkelijke geschiedenis*, II (1854) 133-174.
- UW. R. KOETZSCHKE, *Die Urbare der Abtei Werden*, Bd. I = Rheinische Urbare, Bd. II, Bonn, 1906.
- VL. *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. IV, De provincie Gelderland, Utrecht, 1917.

NOTEN

- 1) W. A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, dl. IV, Utrecht, 1805, p. 167.
- 2) Voor de in de noten gebruikte afkortingen, zie de lijst achter dit artikel. -792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99; 801, OGZ. 22 = Blok, 25; 838, OGZ. 33 = OU. 63; 855, OGZ. 45.
- 3) 793, OGZ. 14 = Blok, 1; 797, OGZ. 17 = OU. 51 = Blok, 10; 805, OGZ. 24 = Blok, 30; 855, OGZ. 45. Deze ontginningen worden in het totaal in tien plaatsen genoemd.
- 4) Op de militaire stafkaart van ca. 1850 vindt men in deze plaatsen kampen, gelegen bij kleine waterloopjes.
- 5) Een deel van een bos wordt geschonken, met uitzondering van de akkers: qui inibi ante extirpati sunt a patribus aut ab hominibus nostris, 793, OGZ. 14 = Blok, 1.
- 6) 805, OGZ. 14 = Blok, 1; aut per ius hereditatis aut per comprehensionem.
- 7) 893, OGZ. 66.
- 8) 793, OGZ. 14 = Blok, 1; 796, OGZ. 16 = Blok, 9; 805, OGZ. 24 = Blok, 30; 806, OGZ. 25 = Blok, 31; (1133-1166), OGZ. 393 = UW. 275; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309. In 1250 wordt de kerk niet meer genoemd, wel nog een hoeve. De leveringen in natura van deze hoeve bestaan uit snoek, palingen en haringen.
- 9) 793, OGZ. 14 = Blok, 1 en 796, OGZ. 16 = Blok, 9. De schenking van 794, OGZ. 15 = Blok, 4 heeft betrekking op goederen bij Wichmond (Warnsveld), het opschrift luidt: Traditio Wracharii in Suifarbant seu in Seuwald. Blijkens de beide andere oorkonden van 793 en 796 is dit opschrift onjuist of is verkeerd geplaatst. Zie de noot bij OGZ. 14 over de slordigheid van de later toegevoegde opschriften.
- 10) 805, OGZ. 24 = Blok, 30; 806, OGZ. 25 = Blok, 31.
- 11) 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99.
- 12) 11e eeuw, UW. 99; (1133-1166), OGZ. 393 = UW. 276; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309; 1279, OGZ. 1008 = OU. 2016.
- 13) Solse gat bij Putten?; 855, OGZ. 45.
- 14) Nest in Nulde?; 793, OGZ. 14 = Blok, 1; ca. 1150, OGZ. 199 = UW. 224-225.
- 15) Besselmansgoed in Holk?; 793, OGZ. 14 = Blok, 1.
- 16) Harselaar onder Voorthuizen?; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309.
- 17) 838, OGZ. 33 = OU. 63.
- 18) A. J. Maris, Rijnwijk - Randwijk en het ontstaan van (Nieuw-)Wageningen, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XXXIX (1936) 33-41. In de rekening van 1294/5 wordt deze plaats onder de Betuwe opgenomen en niet onder de Veluwe, Rek. Geld., pp. 84, 88.
- 19) 1003, OGZ. 127; 1019, OGZ. 147 = OU. 172; 1147, OGZ. 289; (1155-1165), OGZ. 302; 1177, OGZ. 344 = OU. 494; 1256, OGZ. 780 = OU. 1388. De ontvolking wordt ook toegeschreven aan het optreden der voogden. Uitgaven voor dijkherstel bij Rijnwijk, 1294/5, Rek. Geld., p. 88.
- 20) 1165, OGZ. 313 = OU. 448.
- 21) 1076, OGZ. 185 = OU. 236; 1155, OGZ. 303 = OU. 410; 1178, OGZ. 346 = OU. 496; 1216, OGZ. 445 = OU. 625.
- 22) 1228, OGZ. 517 = OU. 781; 1256, OGZ. 778 = OU. 1387.
- 23) Apeldoorn, hof, 1228, OGZ. 517 = OU. 781; kerk, 1243, OGZ. 636 = OU. 994; Oene, hof, 1256, OGZ. 778 = OU. 1387; kapel, 1176, OGZ. 339 = OU. 487; Selhorst, hof, 1256, OGZ. 778 = OU. 1387; kerk, 1250, OGZ. 721 = OU. 1211. J. L. Rijndorp, De hof van Sint Marie te Oene, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XLVI (1943) 37. H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958, pp. 61 en 179.

- ²⁴) J. L. Rijndorp, a.w., p. 38 bijlage I; E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, etc., 1931, bijlage 98, pp. 104-106. — Een (grote) Gelderse morgen is 0,87 ha.
- ²⁵) Stadsrecht, ?1231, OGZ. 546 = OU. 815; handel, 1280, OGZ. 1013-1016, 1020, 1023; 1291, OU. 2475.
- ²⁶) G. Westerink, *Doornspijk en Elburg, Rechtshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond*, Assen, 1961, p. 17; Rek. Geld., 71.
- ²⁷) 1132, OGZ. 262 = OU. 341.
- ²⁸) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. II, *Mensch en omgeving*, Assen, 1944, p. 61. Gebruikt voor grasrijke plaatsen en in samenstellingen met boom- en struiknamen.
- ²⁹) 1119, OGZ. 233 = OU. 295; 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309.
- ³⁰) B. H. Slicher van Bath, De naam Wageningen in verband met de oudste geschiedenis van deze stad, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre, XLIII (1940) 153*.
- ³¹) 1292, OU. 2556: de hoeven Butsebroke (Bruxvoort), Spurdinclare, Schoenhoven (Schoonhoven).
- ³²) 1288, OU. 2344, oude naam is een -heim-naam: Beringhem.
- ³³) Muller, St. Jan, p. 240.
- ³⁴) Muller, St. Jan, pp. 260-262, 269; Nyelant, p. 261. Vergelijk hiermede de oorkonde van 1296, OU. 2783, waar sprake is van *nova terra* in de Nude.
- ³⁵) 1261, OGZ. 844 = OU. 1550; 1262, OGZ. 843 = OU. 1561.
- ³⁶) 1236, OU. 904, bevestigd in 1260, OU. 1538.
- ³⁷) 1277, OU. 1953. A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 's-Gravenhage, 1925, 116, denkt ten onrechte dat hier sprake is van Oldebroek.
- ³⁸) A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, VIII (1839) 401-402.
- ³⁹) 1227, OGZ. 504, beter afschrift in het Rijksarchief in Gelderland, HS. no. 47 (copiarum liber); nog een ander afschrift in HS. 250, fol. 3.
- ⁴⁰) Van Spaen, IV, *Codex diplomaticus*, pp. 40-45: Hollenderbroock, Broke. — 1313, HvP., 7: Hollanderbrouch; 1323, Nijh. Ged., I, 197: Hollanderbroec; 1378, Nijh. Ged., III, 51: geboerscap Audenbroeck; 1383, Nijh. Ged., III, 102: kerspel Hollanderbroeck; 1496, Nijh. Ged., VI, 1, 188 (in het regest) Hollanderbroek, nu Aldebroick.
- ⁴¹) 1328, Nijh. Ged., I, 221*.
- ⁴²) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVI. Een hoeve (grasland) is hier gerekend op 16 ha.
- ⁴³) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVI en oorkonde no. 285, van 1333.
- ⁴⁴) (1212-1215), OGZ. 435 = OU. 605.
- ⁴⁵) Het graafschap Gelre was een rijksleen. W. de Vries, *De opkomst van Zutphen*, Assen, 1960, heeft uiteengezet, dat ook het graafschap Zutphen een leen van de bisschop van Utrecht was, doch de graven van Gelre en Zutphen hebben alles gedaan om de sporen hiervan grondig uit te wissen. Zutphen gold als een allodiaal goed.
- ⁴⁶) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVI-XVII. Een malder kleine Gelderse maat had een inhoud van ong. 125 liter; een grote Gelderse malder was 136,5 liter.
- ⁴⁷) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVII; E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, etc., 1931, bijl. 58, pp. 61-62. — Bedragen wellicht niet juist.
- ⁴⁸) G. Westerink, *Doornspijk en Elburg*, Assen, 1961, pp. 130, 139, 145, 157 en 162.
- ⁴⁹) Ca. 1250, OGZ. 393 = UW., 307-309.
- ⁵⁰) Sloet, Voorst, pp. 252, 257, 259.
- ⁵¹) Muller, St. Jan, p. 259, noot 4.
- ⁵²) A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 's-Gravenhage, 1925, p. 99
- ⁵³) E. Heringa, a.w., bijl. 105, p. 114.
- ⁵⁴) E. Heringa, bijl. 104, p. 113. — Ook in volgend jaar nog een deel geïnd.
- ⁵⁵) Vriendelijke mededeling van de heer R. Wartena te Arnhem; evenals n. 47 en 54.
- ⁵⁶) GM., I, 134, art. 15.
- ⁵⁷) Nijh. Ged., IV, 175 en 222.

- ⁵⁸⁾ Ca. 765, OGZ. 28.
- ⁵⁹⁾ 1236, OGZ. 509 = OU. 903. Volgens VL., p. 191 zou het schip van de tegenwoordige kerk uit de elfde eeuw dateren.
- ⁶⁰⁾ Arnhem en Voorst, 893, OGZ. 66; Putten, 996, OGZ. 116 = OU. 146; Ermelo, 1006, OGZ. 132 = OU. 162; Reden, 1028, OGZ. 155 = OU. 189.
- ⁶¹⁾ Vaassen, ca. 800, OGZ. 65; ecclesia; 1176, OGZ. 339 = OU. 487: capella; 1243, OGZ. 636 = OU. 994: ecclesia. Voorthuizen, 1031, OGZ. 157 = OU. 190: ecclesia; 1146, OGZ. 288 = OU. 391: capella.
- Renkum, 970, OGZ. 104: ecclesia; 1031, OGZ. 157 = OU. 190: ecclesia; 1146, OGZ. 288 = OU. 391 en 1183, OGZ. 362 = OU. 510: capella.
- ⁶²⁾ Rek. Geld., 1294/5, 70-74 en 78-81; voor de indeling in de rekening van 1313/4, zie de tekst van Meihuizen, p. 88 n. 1; SV., schatting van ca. 1325.
- ⁶³⁾ 1176, OGZ. 339 = OU. 487.
- ⁶⁴⁾ (1129-1138), OGZ. 246 = OU. 324.
- ⁶⁵⁾ (1133-1166), OGZ. 393 = UW. 275.
- ⁶⁶⁾ (1276-1281), OGZ. 972.
- ⁶⁷⁾ P. Berends, De parochie Nykerk of Wullenhoe, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, 26 (1923) 149-150; Kok, 107. - Volgens A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland, 's-Gravenhage*, 1925, p. 131 zou Nijkerk in de oorspronkelijke buurschap Wullenhoo liggen. De verplaatsing zou dan door naamswijziging slechts schijnbaar zijn.
- ⁶⁸⁾ Selhorst, 1250, OGZ. 721 = OU. 1211; Harderwijk, (1276-1281), OGZ. 972.
- Gaasberg, 1176, OGZ. 339 = OU. 487; Hattem, 1307, Nijh. Ged., I, 89.
- ⁶⁹⁾ A. J. Maris, De Sint Jansbeek en de Prümer hof en watermolen te Arnhem, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, LIX (1960) 194.
- ⁷⁰⁾ TE., p. 144.
- ⁷¹⁾ Sloet, Voorst, p. 251.
- ⁷²⁾ ca. 1450, Sloet, Putten, p. 252.
- ⁷³⁾ Hiervóór p. 17
- ⁷⁴⁾ In Bennekom lag de Woesthof naast de kerk. A. W. Edelman-Vlam en C. H. Edelman, Over belangrijk grondbezit te Bennekom in het verleden, in *Een Veluws dorp*, z.j., p. 162. - Heerde, 1313, HvP., p. 7; Wilp, A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland, 's-Gravenhage*, 1925, p. 93, op een kaart van het midden der zestiende eeuw is de hof naast de kerk getekend.
- ⁷⁵⁾ Twello wordt niet vermeld vóór 1288; volgens VL., 189 wordt de kerk in de twaalfde eeuw genoemd. De kerk te Garderen wordt vermeld in (1276-1281), OGZ. 972, deze zou volgens VL., 28 gesticht zijn in 1050.
- ⁷⁶⁾ (1276-1281), OGZ. 972. VL., 171. P. Glazema, Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, LI (1951) 79. De architectuur van de kerk vertoont invloed van het klooster Werden.
- ⁷⁷⁾ VL., 170. P. Glazema, a.w., pp. 103-105.
- ⁷⁸⁾ VL., 28.
- ⁷⁹⁾ VL., 7.
- ⁸⁰⁾ VL., 27.
- ⁸¹⁾ S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, 1e afdeling, *De indeling van het bisdom*, dl. II (1915) 436-449. H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.
- ⁸²⁾ B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, *Mensch en gemeenschap*, Assen, 1944, pp. 23-25, 252-253.
- ⁸³⁾ Kok, p. 79. Ook Hal is aan St. Liudger gewijd, deze aan de abdij Werden behorende kerk is pas in 1395 gesticht. Zij staat op grond van de abdij, Kok, p. 78.

⁸⁴) Kok, pp. 50, 61, 133. Hoevelaken, een latere ontginning, is eveneens aan St. Martinus gewijd.

⁸⁵) Kok, pp. 145-146.

⁸⁶) Kok, pp. 208, 211.

⁸⁷) Kok, p. 125. De kerk is gebouwd op grond, die in het bezit was van de graaf van Gelre.

⁸⁸) Kok, p. 61 over Harderwijk.

⁸⁹) Kok, pp. 176, 181, 179, 180.

⁹⁰) Kok, pp. 107, 109.

⁹¹) Kok, pp. 107-109.

⁹²) Kok, p. 234.

⁹³) Zie bijv. 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99; 797, OGZ. 17 = OU. 51 = Blok, 10; 801, OGZ. 22 = Blok, 25; ca. 800, OGZ. 65; 855, OGZ. 45 = UW., 8-15; 960, OGZ. 95 bis = OU. 122; 1275, OGZ. 961 = OU. 1899.

⁹⁴) (1133-1166), OGZ. 393 = UW., 275.

⁹⁵) 855, OGZ. 45 = UW., 8-15.

⁹⁶) 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99.

⁹⁷) 855, OGZ. 45 = UW. 8-15.

⁹⁸) Zie p. 40

⁹⁹) (1133-1166), OGZ. 393 = UW. 275-277; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309.

¹⁰⁰) In de Werdense hofrechten wordt deze bepaling niet vermeld, maar wel in vrijwel alle andere hofrechten. Uit de afwezigheid van een dergelijk verbod in de Werdense rechten mag men niet concluderen, dat de Werdense goederen wel verdeeld mochten worden. Het verbod komt voor in 1152 in het hofrecht van de abdij Abdinkhof voor de horigen in Putten en Renkum.

¹⁰¹) Sloet, Voorst, pp. 260-262.

¹⁰²) In de rekening zijn niet steeds de afzonderlijke huishoudens duidelijk van elkaar onderscheiden. Hierbij zijn ook enige horige erven buiten de Veluwe gerekend. Bij verschillende namen van horigen is (later?) genoteerd, dat de betrokken personen overleden zijn. In bovenstaande optelling zijn zij als levend gerekend.

¹⁰³) In 1419 voor het eerst vermeld in de hofrechten van de goederen behorend aan de abdij te Prüm.

¹⁰⁴) Wekerom, GM. I, 311-312; de overigen in Heringa, bijl. 66, pp. 66-67.

¹⁰⁵) Muller, St. Jan, p. 269. - Verg. de oorkonde van 1289, OU. 2395, waar reeds sprake is van *coppenninghe*.

¹⁰⁶) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. II, Assen, 1944, p. 10. - Splitsing van horige erven komt echter ook voor.

¹⁰⁷) J. Z. Titow, Some differences between manors and their effects on the condition of the peasant in the thirteenth century, in *The agricultural history review*, X (1962) 10, 12-13.

¹⁰⁸) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957, pp. 73, 163, 291, 339-342, 463-464, 685-688, 697-698.

¹⁰⁹) In RA. Gelderland. Door de heer Roessingh wordt dit register diepgaand behandeld.

¹¹⁰) Vergrijpen, onrechtmatigheden.

¹¹¹) 1432, Nijh. Ged., IV, 95.

¹¹²) Het cijfer van de Veluwe berust op de berekeningen van de heer Roessingh, zie diens artikel. Voor Overijssel zie B. H. Slicher van Bath, a.w. (Overijssel), pp. 55-56.

¹¹³) Dit is een zeer ruwe schatting.

¹¹⁴) In 1795 65.801 inwoners. Het is mogelijk, dat in de eerste helft van de 19e eeuw de bevolking op de Veluwe sneller is toegenomen dan het areaal cultuurgrond.

¹¹⁵) Rek. Geld., pp. 81-82.

¹¹⁶) L. A. J. W. Sloet, Des hertogs huis te Hattem in het begin der XIVde eeuw,

- in *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, nwe reeks, 9 (1877) 57-58.
- ¹¹⁷⁾ 1293, OU. 2605.
- ¹¹⁸⁾ (1442-1446), DO. II, 482. Na de verkoop van de hof was nog 18 malder tarwe door de landcommandeur van Biessen weggevoerd.
- ¹¹⁹⁾ Rek. Geld., pp. 67 en 80; Muller, St. Pieter, pp. 56-57; TE., p. 144.
- ¹²⁰⁾ TE., p. 136.
- ¹²¹⁾ Bij Oeken wordt alleen vermeld, dat gemengde gerst is geleverd, zonder nadere specificatie.
- ¹²²⁾ (1133-1166), OGZ. 393.
- ¹²³⁾ 1270, OGZ. 923 = OU. 784.
- ¹²⁴⁾ In het origineel van het goederenregister is op deze plaats een scheur.
- ¹²⁵⁾ 1358, van Schouwen, bijlage T, p. XXXIII.
- ¹²⁶⁾ Volgens (1155-1165), OGZ. 302 zouden in Velp 400 rammen aan de abdij te Deutz geleverd moeten worden. Dit zal een foutieve lezing zijn voor 24, het aantal, dat ook in Eltingen gegeven moest worden. De overige leveringen in Velp zijn alle ongeveer gelijk aan die van Eltingen. - De schapen werden gehouden voor de wol, de rammen gaven meer wol dan ooen.
- ¹²⁷⁾ 893, OGZ. 66.
- ¹²⁸⁾ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht, 1960, p. 52; wat de opbrengsten betreft, zie p. 192. - C. E. Perrin, *Le manse dans le Polyptyque de l'abbaye de Prüm à la fin du IXe siècle*, in *Etudes historiques à la mémoire de Noël Didier*, Paris, 1960, pp. 251-252 is van oordeel, dat de mansus in de goederenlijst van de abdij van Prüm nog een vaste oppervlakte-eenheid is. Op grond van één gegeven spreekt hij het vermoeden uit, dat de grootte ongeveer 15 ha zou bedragen. Een ander gegeven waaruit zou blijken, dat de mansus slechts ca. 3 ha zou bedragen, wijst hij van de hand.
- ¹²⁹⁾ 1405, Sloet, Voorst, pp. 255-257.
- ¹³⁰⁾ Muller, St. Pieter, pp. 58-59, tienden in Reden.
- ¹³¹⁾ Sloet, Voorst, p. 262; zie hiervoor p. 27.
- ¹³²⁾ (1155-1165), OGZ. 302.
- ¹³³⁾ In de tekst staat 400 rammen; er is hiervoor (noot 126) reeds op gewezen, dat het aantal vermoedelijk 24 was.
- ¹³⁴⁾ (1133-1166), OGZ. 393 = UW. 275-277.
- ¹³⁵⁾ Ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309.
- ¹³⁶⁾ 1368, W. A. van Spaen, a.w., codex diplomaticus no. 34.
- ¹³⁷⁾ 1400, TE., pp. 135-136.
- ¹³⁸⁾ Sloet, Putten, pp. 252-254.
- ¹³⁹⁾ B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957, p. 689.
- ¹⁴⁰⁾ (1133-1166), OGZ. 393 = UW. 275-277.
- ¹⁴¹⁾ Ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307-309.
- ¹⁴²⁾ 855, OGZ. 45 = UW. 8-15; zie hiervoor p. 26.
- ¹⁴³⁾ Zie hiervoor p. 41.
- ¹⁴⁴⁾ 1256, OGZ. 780 = OU. 1388.
- ¹⁴⁵⁾ TE., p. 144.
- ¹⁴⁶⁾ Muller, St. Jan, pp. 259, 278. Op p. 259 wordt een hof te Ede vermeld, doch op pp. 263 en 278 is dit een hofstede.
- ¹⁴⁷⁾ Sloet, Voorst, p. 251; volgens p. 206 is 1 malder gezaai te Voorst 320 vierkan- te Rijnlandse roeden of 0,45 ha.
- ¹⁴⁸⁾ Maris, pp. 116-117.
- ¹⁴⁹⁾ Sloet, Putten, pp. 254-255 en 252.
- ¹⁵⁰⁾ 1415 of 1474, Muller, St. Jan, p. 269; op p. 267 wordt als grootte opgegeven 3½ hoeve.
- ¹⁵¹⁾ B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957, p. 689.
- ¹⁵²⁾ (1155-1165), OGZ. 302.

- ¹⁵³) In UW. 307-309 staat ten onrechte 12 sol. et 2 d., dit moet 13 sol. et 2 d. zijn.
- ¹⁵⁴) Ca. 1200, Glöckner, 3817 = OGZ. 163, behalve de geldbetalingen alleen nog maar de levering van 2 kazen.
- ¹⁵⁵) B. H. Slicher van Bath, Hoven op de Veluwe (art.) ter perse.
- ¹⁵⁶) 1152, van Schouwen, bijl. E., pp. XI-XII; 1396, Sloet, Putten, bijl. no. 12, p. 240.
- ¹⁵⁷) 893, OGZ. 66.
- ¹⁵⁸) Ca. 1150, OGZ. 199 = UW. 224-225.
- ¹⁵⁹) 1263, OGZ. 864 = OU. 1593.
- ¹⁶⁰) 1266, OGZ. 893 = OU. 1688.
- ¹⁶¹) 1269, OGZ. 912; uitvoeriger in het hofrecht van ca. 1450, DO. II, p. 580.
- ¹⁶²) D. Th. Enklaar, *Onuitgegeven oorkonden betreffende de rechten der abdij Elten in de Nederlanden*, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, IX (1944) 145, waar tevens de mededeelingen over de diensten van de hoven te Gietel, Middachten en Dieren vermeld zijn.
- ¹⁶³) Allewege kan betekenen: bij alle gelegenheden, overal, altijd.
- ¹⁶⁴) Enklaar, a.w., pp. 151 en 154.
- ¹⁶⁵) 1415 of 1474, Muller, St. Jan, pp. 269-270.
- ¹⁶⁶) Ca. 1435, E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, 1931, bijlage 16.
- ¹⁶⁷) RA. Gelderland, Hertogelijk archief, voorl. inv. no. 468.
- ¹⁶⁸) Deze cijfers in B. H. Slicher van Bath, Yield ratios, in *A.A.G. Bijdragen*, 10 (1963).
- ¹⁶⁹) E. Heringa, a.w., p. 34.
- ¹⁷⁰) Men denke er aan, dat de hof naast de kerk lag en dat het tot de hof behorende land meer in de kern van de akkers zal hebben gelegen, zodat uitbreiding door ontginning moeilijk was. Bovendien is het een bekend verschijnsel, dat na beëindiging van de hof functie het areaal van de hoven eerder kleiner wordt, dan nog uitgebreid wordt (hiervóór, p. 43).
- ¹⁷¹) B. H. Slicher van Bath, De oogstbrengrsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, in *A.A.G. Bijdragen* 9 (1963) 109, table 3b, group I.
- ¹⁷²) Hiervóór p. 13.
- ¹⁷³) In 1521, Nijh. Ged., VI 2, inleiding p. XCIX. Volgens het kohier van de beesten bedroeg het aantal runderen in deze streek in 1526 veel meer dan 5.000 stuks.
- ¹⁷⁴) In 1833 was 62,7 % van de oppervlakte niet als cultuurgrond in gebruik, in de middeleeuwen was dit percentage beslist hoger.
- ¹⁷⁵) B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht, 1960, p. 283.
- ¹⁷⁶) B. H. Slicher van Bath, De hoven op de Veluwe, (art.) ter perse.
- ¹⁷⁷) 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99. Lorsch ligt ca. 10 km ten noorden van Mannheim.
- ¹⁷⁸) Zie Sach- und Wortregister s.v. marca, Glöckner, Bd. III. Verg. B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, p. 56.
- ¹⁷⁹) Hiervóór p. 16.
- ¹⁸⁰) 793, OGZ. 14 = Blok, 1, klooster Werden; 796, OGZ. 16 = Blok, 9, klooster Werden; 801, OGZ. 22 = Blok, 25, klooster Werden; 814, OGZ. 27 = OU. 55 = Glöckner, 100, abdij Lorsch; 855, OGZ. 45 = UW., 8-15, klooster Werden.
- ¹⁸¹) 996, OGZ. 116 = OU. 146.
- ¹⁸²) 855, OGZ. 45 = UW., 8-15.
- ¹⁸³) B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht, 1960, pp. 83-84.
- ¹⁸⁴) Drie marken, vermeld in het goederenregister van de graaf van Dale (?1188) zijn tot de veertiende eeuw gerekend. Van deze zijn er twee in Twente en één in de graafschap Zutphen gelegen.

- ¹⁸⁵) 1231, OGZ. 541 = OU. 833.
- ¹⁸⁶) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, pp. 56-69.
- ¹⁸⁷) Loeff, reg. 15; A. J. Maris, Enige gegevens over de Lopener mark of de Klingelbeek bij Arnhem, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, XII (1962) 442.
- ¹⁸⁸) 1294/5, Rek. Geld., p. 67.
- ¹⁸⁹) 1296, OU. 2782 en 2783.
- ¹⁹⁰) Loeff, reg. 21.
- ¹⁹¹) A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 1925, pp. 84, 86-87.
- ¹⁹²) 1313, HvP., pp. 3, 5, 19-20.
- ¹⁹³) GM. I, 311-312.
- ¹⁹⁴) GM. I, 181-186.
- ¹⁹⁵) GM. I, 466-472.
- ¹⁹⁶) GM. I, 132-135.
- ¹⁹⁷) GM. I, 510-512.
- ¹⁹⁸) GM. I, 515-516.
- ¹⁹⁹) GM. I, 533-537.
- ²⁰⁰) GM. I, 52-54.
- ²⁰¹) GM. I, 135-137.
- ²⁰²) GM. I, 179-180.
- ²⁰³) GM. I, 518-519 = DO. II, 488, pp. 583-584.
- ²⁰⁴) A. H. Martens van Sevenhoven, Buurwillekeur van de mark van Orden of Apeldoorn, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, X (1948) 192-202. In het onderstaande zijn alleen de artikelen van het buurboek gebruikt. Het is niet mogelijk uit te maken of de bepalingen allemaal uit 1481 dateren, of dat er nog bij zijn van jongere datum.
- ²⁰⁵) J. S. van Veen, Stadsrechten van Wageningen, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, IV (1903) 486-487 en 487-488, vermoedelijk te dateren op 1492. Er zijn twee buurwilkeuren, waarvan de tweede vollediger dan de eerste is.
- ²⁰⁶) 1359, 1360, GM. I, 188-189.
- ²⁰⁷) 1460, GM. I, 189-190.
- ²⁰⁸) 1414, GM. I, 257-258.
- ²⁰⁹) 1482, GM. I, 259.
- ²¹⁰) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, tabel ingevoegd tussen pp. 78 en 79.
- ²¹¹) Er is in dit markerecht wel een bepaling over het gebruik van de heide. In 996 was Wekerom één der vier foreesten van de abdij te Elten. Een foreest was een gebied van uitgestrekte omvang, waarbinnen het jachtrecht aan de abdij toekwam; het bestond slechts gedeeltelijk uit bossen, maar er konden ook dorpen en cultuurgrond binnen het foreest liggen.
- ²¹²) De tekst is hier niet geheel duidelijk. - Tuieren, de beesten zijn met een touw vastgemaakt aan een paal.
- ²¹³) 1448, GM. I, 470 art. 16; 1474, GM. I, 534 art. 5.
- ²¹⁴) Hiervóór p. 56.
- ²¹⁵) Hiervóór n. 204 en 205.
- ²¹⁶) 1580, GM. I, 6-11.
- ²¹⁷) GM. I, 467.
- ²¹⁸) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, pp. 89-95.
- ²¹⁹) B. H. Slicher van Bath, Hoven op de Veluwe, (art.) ter perse.